

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

84-3

7-68

1958

2011

2003

1648 5267
Հրատ. Թիֆլ. Լսկ. Հայ. գրք. հրատարակութեան.

84-3
պ 7-68

№ 42

ԱԼՓՕՆՍ ԴՕԴԷ

224

ՏԱՐԱՍԿՈՆՑԻ ՏԱՐՏԱՐԷՆԸ

„En France, tout le monde
est un peu de Tarascon“—

„Ասին մի Փրանսիացի
փոքր ինչ տարակոնցի է“

Թարգմ. Փրանսերենից

Բժ. Թ. ԶԱՔԱՐԵԱՆ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Զ

Տպարան „ԱՐՐՈՒ“ Տ. ՆԱԶԱՐԵԱՆԻ

1891

450

12

1891

საქართველოს

საქართველოს

Дозв. ценз. Тифлисъ, 22-го ноября 1891 года.

Тип. Ароръ Т. Я. Назарьянъ. Барятинская улица.

УЧЕБНИК

Բ ա ռ ա թ Ի պ ա Ր տ է գ Ր :

Տարասկոնցի Տարտարէնին արած առաջին
այցելութիւնս յաւիտեան անմոռանալի պիտի լինե-
ինձ համար. արդէն տասներկու թէ տասնու-
հինգ տարի է անցել այդ օրից, բայց այժմ էլ
այնպէս կենդանի կերպով յիշում եմ այդ այցե-
լութիւնը, որ կարծես թէ երէկ կատարուած
լինէր:— Սնվեհեր Տարտարէնն այն ժամանակ
սպրում էր Ս.վինիօնի փողոցում, դէպի ձախ,
քաղաքի մուտքից երրորդ տանը: Սյդ մի
փոքրիկ սիրուն վիլլա էր, տարասկօնեան
ճաշակով, ձեան պէս ճերմակ պատերով և կա-
նաչ փեղկաւոր լուսամուտներով. առջևի կողմից
նա զարդարուած էր մի գեղեցիկ պարտէզով,
իսկ ետևի կողմից դաստիկոնով: Մի խուսմբ
օր այդ
վիլլայի դռանը խմբուած գլուխկոնծի էին տա-
լիս կամ գլուխները կօշկաներկի արկղիկներ
վրայ դրած արևի տակ մրափում:

Այսուամենայնիւ արտաքուստ Տարտարէնի տունն առանձին կերպով աչքի չէր ընկնում։ Այդ տան մօտով անցնելիս մարդ դժուար կարող էր գլխի ընկնել որ անցնում է մի նշանաւոր հերոսի բնակարանի առաջից։—Ուրիշ բան է երբ մարդ ներս էր մտնում, այն ժամանակ, ճՀ...

Ամբողջ տունը հիմքից սկսած մինչև կրտուրը հերոսական կերպարանք էր ստանում, մինչև անգամ պարտէզը։ Օհ, Տարտարէնի պարտէզը, այդ մի հրաշալիք է. ամբողջ եւրոպայում հազիւ թէ նրա նման ուրիշ երկու հատ էլ գտնուի... Ճշմարիտ է այդ պարտէզում դուք չէիք տեսնիլ ոչ մի տեղական ծառ, ոչ մի ֆրանսիական ծաղիկ, բայց սրա փոխարէն դուք կը գտնէիք այնտեղ հասարակածի ամբողջ բուսականութիւնը—ռետինի ծառեր, դդմենիներ, բամբակենի, հնդկական ընկուզենիներ և կեռասենիներ, բանանի ծառեր, արմաւենիներ, մի հատ հսկայական բաօբաբ, կակտուսներ, բարբարիական և հնդիկ թզենիներ. մի խօսքով մի այնպիսի բուսականութիւն, որ մարդ մտնելով այդ պարտէզի մէջ մէկ անգամից իրան կարծում էր Տարասկօնից տասը հազար մղոն հեռու, կենդրոնական Աֆրիկայի խորքերում։—Բայց այդ ամենն ի հարկէ

չպիտի երեւակայէք իրանց բնական մեծութեամբ. այդպէս օրինակ հնդկական ընկուզենիներն իրանց մեծութեամբ հազիւ թէ ճակնդեղի չափ լինէին. իսկ հսկայական բաօբաբը (arbores gigantea) շատ ազատ կերպով տեղաւորուած էր յափրուկի (réseda) թաղարիմէջ։ Բայց այդ ոչինչ. տարասկօնցիների համար այդ էլ շատ ու շատ բաւական էր. երբ որ նրանցից մէկն ու մէկը կիւրակէից կիւրակէ բաղդ էր ունենում մտնել Տարտարէնի պարտէզը և աչքէ անց կացնել նրա հսկայական բաօբաբը, նա միանգամայն հիացած և ապշած էր դուրս գալիս այդտեղից։

Այժմ ինքներդ կարող էք երեւակայել, թէ ինչքան սաստիկ էր իմ յուզումս երբ առաջին անգամ անցնում էի այդ հրաշալի պարտէզով... Բայց այդ էլ ոչինչ էր համեմատած այն յուզման հետ, որ ես զգացի երբ ոտքս ներս դրի հերոսի առանձնասենեակը... Այդ առանձնասենեակը, որ Տարասկօնի հրաշալիքներից մէկն էր, գտնվում էր պարտէզի խորքում և մի ասպակեզարդ դռնով դուրս էր գալիս ուղիղ դէպի բաօբաբը։

Երեւակայեցէք ձեզ մի ընդարձակ գահլիճ յատակից մինչև առաստաղը ծածկուած թրեւով և հրացաններով. ամեն անգամ երկրի ա-

մեն տեսակ զէնքեր դուք կարող էիք գտնել այդտեղ—կարաբիններ, տեսակ-տեսակ ատրը-ճանակներ, դանակներ, սրեր, թրեր, դաշոյններ, նիզակներ, նետեր. մի խօսքով ինչ ձևի և տեսակի զէնք որ կամենաք: Իսկ այդ ամենից վերև, կարծես մարդու վրայ աւելի սարսափ ձգելու համար, ճառադալթաձև դասաւորուած էին պատերազմական լայն թրեր և սուրիներ, որոնք կազմում էին մի արեգակ և իրանց փալլով շողշողացնում էին այդ ահուկ ժողովածուն... Միակ բանը որ փոքր ինչ մարդու սարսափը մեղմացնում էր, այդ այն օրինակելի սարքակարգը և մաքրութիւնն էր, որ նըշմարվում էր այդ զինանոցում:—Ամեն բան կարգին իւր տեղը դրած, մաքրած, սրած և նշանակուած էր ինչպէս դեղարանում. զէնքերից միքանիսի վրայ կախուած էին հետևեալ զեկուցումները. Թունաւորուած նետեր—ձեռք չտաք:

Կամ՝
Լցրած են—զգոյշ եղէք:

Եթէ այդ զեկուցումները տեսած չլինէի, հազիւ թէ համարձակուէի ներս մտնել:

Առանձնասենեակի մէջտեղում դրած էր մի կլոր սեղան. սեղանի վրայ մի շէշ ուօմ, մի տաճկական ծխախոտի քսակ, նաւապետ

Կուկի ձանապարհորդութիւնները, Կուպերի և Գուստաւ Էմարի վէպերը, այլևայլ պատմութիւններ արջերի, փղերի և բազէների որսորդութեան մասին, ևայլն ևայլն Վերջապէս այդ սեղանի առաջ նստած էր մի մարդ, քառասուն-քառասունուհինգ տարեկան, կարճահասակ, հաստիկ, լայն թիկունքով, կարմիր թըշերով, ասուեայ շապիկով և վարտիկով, խիտ ու կարճ միրուքով և վառվռուն հրացայտ աչքերով: Մի ձեռքում նա բռնած էր մէկ ահագին ծխամորճ երկաթեայ կափարիչով, իսկ միւս ձեռքում մի զիւրք, որի մէջ ինչպէս երեւում էր՝ մի սարսափելի որսորդական արկած էր նկարագրուած: Նա կարդում էր և միևնոյն ժամանակ ներքևի շրթունքը դէպի առաջ ուռեցնելով մի այնպիսի ծամածռութիւն էր անում, որ նրա տարասկօնական բարի դէմքը դառնում էր նոյնպէս տարօրինակ ահուկի, ինչպէս էր և նրա ամբողջ բնակարանը:

Այդ մարդը Տարտարէնն էր, Տարասկօնցի Տարտարէնը. անվեհեր, մեծ և աննման Տարասկօնցի Տարտարէնը:

Բ

Ընդհանուր ակնարկ երջանիկ ծարասիօնի վրայ.
գլխարկների որսորդները:

Այդ ժամանակ Տարտարէնը գեռ ևս այն
Տարտարէնը չէր, ինչ որ է նա այսօր—Տա-
րասիօնցի մեծ Տարտարէնը, որ այնքան հռչա-
կաւոր և ժողովրդական է ամբողջ հարաւային
Փրանսիայում. սակայն այդ ժամանակն էլ նա
արդէն մի թագաւոր էր Տարասիօնում:

Տեսնենք թէ ինչպէս հասաւ նա այդ
բարձր աստիճանին:

Ամենից առաջ պէտք է լաւ իմացած լի-
նէք որ ամեն մի տարասիօնցի, սկսած մե-
մեծից մինչև փոքրը, ամենքն էլ որսորդներ
են:—Որսորդութիւնը տարասիօնցիների հոգին
է. և այդ սկսուել է գեռ ևս այն ժամանա-
կուանից, երբ առասպելական Տարասի անունով
հրէշն, աւերում էր այդ քաղաքի շրջակաները
և երբ տարասիօնցիները ստիպուած էին ան-
դադար արշաւանքներ գործել նրա դէմ: Ինչ-
պէս տեսնում էք այս բանը շատ հին է:

Եւ գուցէ հէնց այդ ժամանակուանից
սովորութիւն է դարձել որ ամեն կիւրակէ ա-
ռաւօտ ամբողջ Տարասիօնը հրացանն ուսին,
քսակը կողքից կախ արած, որսորդական փո-

ղերի և բարակների աղաղակով դուրս է դա-
լիս քաղաքից և գնում է որսորդութեան: Գե-
ղեցիկ և սքանչելի է այդ տեսարանը...

Միայն մի բան կայ, որ դժբաղդաբար
քաղաքի ամբողջ շրջակայքում մի հատ որսի
կենդանի չկայ. դեղի համար մէկն էլ չէք
կարող գտնել:

Ինչքան էլ որ ասենք լիմար լինին կեն-
դանիները, այսուամենայնիւ դարաւոր փորձը
նրանց էլ խելօքացրել է: Ամբողջ Տարասիօնի
շրջակայքում հինգ մղոն տարածութեամբ մի
հատ կենդանու որջ կամ մի հատ թռչնի բուն
չէք գտնիլ. ո՛չ մի հատ լոր, ո՛չ մի հատ սա-
րեակ, ո՛չ մի փոքրիկ նապաստակ, ո՛չ նոյն իսկ
մի հատ հասարակ դաշտամուկ. թէև պէտք
է խոստովանել որ Տարասիօնը միանգամայն
սքանչելի է իւր գեղազուարճ բլրակներով, ո-
րոնք թաղուած են մրտենիների, խնկենիների
և անուշահոտ նարդոսների տակ. էլ չեմ լի-
շում այն անուշահոտ խաղողի որթերը, որոնք
շրջապատում են Ռոնա գետի ափերը և որոնք
իրանց քաղցրահամ ողիւզներով այնքան սի-
րուն, այնքան հրապուրիչ են: Այո, չնայելով
այդ ամենին՝ Տարասիօնի համբաւը շատ վատ
է դուրս եկել թէ չորքոտանիների և թէ թե-
ւաւորների մէջ: Նոյն իսկ տեղափոխիկ թըռ-

չունենէրն իրանց ճանապարհորդական ցուցակում մի ահագին կարմիր խաչ էն գծել Տարասկօնի անուան զիմաց: Եւ երբ վայրի բազերը մի երկայն եռանկիւնի կազմած չուում են գէպի հարաւ, հէնց որ հեռուից նկատում են այդ քաղաքի զանգակատան ծալքը, բանակի առաջնորդն իսկոյն գլուխը ծռում է և սարսափելի ձայնով կռնչում. «ահա Տարասկօնը... ահա Տարասկօնը»... և ամբողջ երամբ մէկ անգամից փոխում է իւր ճանապարհը:

Մի խօսքով որսի կենդանիներից ամբողջ երկրում միայն մի հատիկ ծեր ճագար է մնացել, որ Աստուած միայն գիտէ թէ ինչ հրաշքով կարողացել է խոյս տալ տարասկօնցիների սուր հոտառութիւնից և ապրել այդ երկրում: Այդ ճագարը յայտնի է ամբողջ Տարասկօնին. տարասկօնցիք մինչև անգամ առանձին անուն են տուել նրան և անուանում են *ճեպլընթաց*: Ամենքը գիտեն որ այդ ճագարն ապրում է պ. Բօնպարի կալուածում և, չմոռանանք հարևանցի կերպով լիշել, հէնց այդ իսկ պատճառով պարոնի կալուածի գինը կրկնապատկուել և եռապատկուել է. սակայն մինչև այսօր դեռ ոչ ոք չէ կարողացել այդ ծեր ճագարի իսկական հետքը գտնել:

Այսօրուայ օրը հազիւ երկու կամ երեք յամառը գտնուեն, որոնք դեռ ևս ձեռք չեն վեր առել այդ ճագարից: Իսկ մնացածները վաղուց արդէն յոյսները կտրել են. այնպէս որ ճեպլընթացն այժմ մի տեսակ սնահաւատութեան տռարկայ է դարձել տարասկօնցիների համար, չնայելով որ տարասկօնցիներն առհասարակ սնահաւատ Ժողովուրդ չեն:

— Եթէ որ այդպէս է, եթէ որսի կենդանի չկայ, հապա էլ թնչ են անում Տարասկօնի որսորդները կիւրակէ օրերը: Ինչ են անում:

Ահա թէ ինչ են անում: Ռուս են գալիս դաշտը և երկու երեք մղոն տարածութեան վրայ բաժանուելով փոքրիկ խմբերի, հինգ հոգի այստեղ, վեց հոգի այնտեղ նստոտում կամ պառկոտում են մի որևէ ջրհորի, որևէ հին պատի, կամ որևէ ձիթենու շուաքի տակ, բաց են անում իրանց որսորդական պայուսակների բերանները, հանում են մի-մի կտոր լաւ տապակած միս, միքանի գլուխ սոխ, միքանի հատ երշիկ, երբեմն էլ տեսակ-տեսակ փոքրիկ ձկներ և սկսում են մի անվերջանալի նախաճաշ: Ռոնայի անապակ գինին էլ ի հարկէ անպակաս է: Ուտում են ու խմում, պարում են են և երգում, երգում են ու պարում: Վերջա-

պէս երբոր կատարները լաւ տաքանում է, վեր են կենում շներին կանչում են, հրացանները լցնում և սկսում են որսալ: Իսկ նրանց որսն ահա թէ ինչ է: Ամեն մէկը իւր գլխարկը վերցնում է բոլոր ուժով և ձգում դէպի վեր և օդի մէջ նշան է բռնում: Ով որ ամենից աւելի նշանին խփէ, նա էլ ընտրվում է որսի թագաւոր և երեկոյեան յաղթական կերպով մտնում է Տարասկոն շների հաչոցով և փողերի աղաղակով, ծակծկած գլխարկը հրացանի ծալից կախ արած:

Գլխարկի որսորդութեան մէջ Տարասկոնցի Տարտարէնը իւր հատը չունէր: Ամեն կիւրակէ առաւօտ նա տնից դուրս էր գալիս մի բոլորովին նոր գլխարկ գլխին և ամեն կիւրակէ երեկոյեան վերադառնում էր մի պզտիկ կրտորով:— Բաօբարի համեստ տան ամբողջ վերնալարկը լեքն էր այդ փառաւոր յաղթանակով: Այդպիսով ամբողջ Տարասկոնը ճանաչում էր նրան իբրև գլուխ և որովհետև Տարտարէնը լաւ տեղեակ էր որսորդութեան բոլոր կանոններին, ուսումնասիրել էր ամեն տեսակ որսորդութեան բոլոր ձեռնարկները սկսած գլխարկի որսորդութիւնից մինչև Բիրմանեան վագրի որսորդութիւնը, ուստի և տարասկոնցիները միաձայն հաւանութեամբ ընտրել էին

նրան դատաւոր և միջնորդ իրանց տարաձայնութիւնների ժամանակ:

Ամեն օր ժամը երեքից մինչև չորսը զինավաճառ Կոստէկալիի խանութում կարելի էր տեսնել մի հասալիկ և խոշոր մարդ, ծխամորճը ատամների արանքում, կաշեսլաւ բազկաթուր վրայ բազմած և շրջապատուած գլխարկների որսորդներով, որոնք ոտքի վրայ կանգնած վիճում են: Այդ մարդը Տարասկոնցի Տարտարէնն է, որ դատաստան է կտրում. մի կատարեալ Ներբովթ հսկայ և մի կատարեալ Սողոմոն Իմաստուն:

Գ

Nan! Nan! Nan!

Երջանիկ Տարասկոնի նկարագրութեան շարունակութիւնը:

Բացի որսորդութիւնից քաջասիրտ տարասկոնցիները մի ուրիշ բանի էլ մեծ սէր ունին— այն է՝ երգերի. սարսափելի շատ երգեր են երգվում այդ փոքրիկ Տարասկոնում: Աշխարհի երեսին ինչքան որ հնացած ու մոռացուած երգեր կան, այդ բոլորը դուք կըլսէք Տարասկոնում:

նրանք այստեղ դեռ ևս բոլորովին թարմ ու
անթառամ են մնացել: Ամեն մի ընտանիք այդ-
տեղ ունի իւր առանձին, սեպհական երգը և ա-
մենքը գիտեն թէ որ երգը որ ընտանիքինն է:
Օրինակի համար, ամենքը գիտեն որ գեղավա-
ճառ Բեզիւքէի երգը հետեւեալն է.

Ո՛վ պայծառ աստղ, պաշտելի ես ինձ
համար...

Զինավաճառ Կօստէկալդի երգն է.

Կամիս գնալ վարազների աշխարհը...
Իսկ քաղաքային հաշուապահ երգն է.

Թէ ես լինէի անտեսանելի

Ինչպէս խաւարը կէսգիշերային...

Նւ այդպէս ամեն մի ընտանիք ունի իւր
սեպհական երգը, որ միայն ինքն է երգում.
և այդ երգը ժառանգաբար անցնում է որդոց
որդի ու համարվում է մի ընտանեկան սըր-
բուծիւն: Շաբաթը երկու թէ երեք անգամ
հաւաքվում են մէկ-մէկու մօտ և ամեն մէկը
սկսում է իւր երգը երգել: Մէկի մտքովն ան-
գամ չէ անցնում, զոնէ զանազանութեան հա-
մար, փոխել իւր երգը մէկ ուրիշի երգի հետ:
Այդպէս օրինակ երբեք Կօստէկալդի ընտանիքի
մտքովը չէ անցնում երգել Բեզիւքէի ընտա-
նիքի երգը, և ոչ էլ Բեզիւքէի ընտանիքն է
մտածում Կօստէկալդի երգը բերան առնել:

Այդ դեռ բաւական չէ, քառասուն տարի շա-
րունակ նրանք լսում են միևնոյն երգերը և
ինչ էք կարծում, ոչ մէկը չէ ռեգենայ էլ,
չի կարող ուրիշի երգը երգել. ամեն մէկը
պինգաբուն է իւր երգի պոչից և նրանից
զատ ոչ գիտէ, ոչ էլ ուզում է ուրիշը գիտե-
նալ: Երգեցողութեան մէջ էլ, ինչպէս և դը-
լարկների որո՞րդութեան մէջ, առաջին տեղը
բռնում էր Տարտարէնը: Նրա առաւելու-
թիւնն այն էր, որ նա ինքը իւր սեպհական
երգը չունէր, այլ երգում էր բոլոր երգերն էլ:
այդ բոլորն էլ:

Միայն թէ մարդ կ'ատեն, եթէ կարողանաք
նրա բերանը բաց անել ու երգել տալ. վա-
ղուց արդէն սալօնական լաջողութիւններից
ձանձրացած մեր Տարտակօնցի հերոսն աւելի
լաւ է համարում զբողոքել որսորդական գըր-
քերի ընթերցանութեամբ և կամ ժամանակ
անց կացնել քաղաքային ակմբում, քան թէ
դաշնամուրի առաջ կանգնած, երկու տարա-
կօնեան մոմի արանքում կանանց համար եր-
գեր երգել: Այդ երաժշտական զբաղմունք-
ները նա իւր արժանաւորութիւնից ստորեւ
համարում...:

Չնայելով դրան՝ արտասանական երբե-
մըն-երբեմն, երբ երաժշտական երկկողմնեց

1001
117

էին լինում Բեգիւքէների տանը, նա իբր թէ պատահամբ մտնում էր նրանց մօտ և երկար նազուհուգ անելուց յետոյ վերջապէս համաձայնում էր Բեգիւքէի մօր հետ Ռոբերտ Դեի նշանաւոր դուէտը երգել... Վայ նրան, ով բաղդ չէ ունեցել հանդիսատես լինել այդ չնաշխարհիկ երգեցողութեան... Ես եթէ որ հարիւր տարի էլ ապրելու լինիմ, դարձեալ կենդանի պէտք է լինի իմ առաջ Տարտարէնի այդ պատկերը. ահա հանդիսաւոր քայլերով մօտենում է նա դաշնամուրին, ահա յենվում է նա իւր յաղթական բազուկներին վրայ, նրա դէմքի մկանունքները սկսում են շարժուել, և լուսամփոփների կանաչ լոյսի տակ նրա դէմքը աշխատում է ստանալ Ռոբերտ Դեի դիւական և դժոխային արտայայտութիւնը: Հազիւ թէ նա կանգնում է դաշնամուրի առաջ, և ահա մի սառսուռ անցնում է ամբողջ դահլիճով. ամենքը զգում են որ ընդհան հանդիսաւոր է և ահա մի շատ նշանաւոր բան պիտի կատարուի...:

Այն ժամանակ մի փոքր լուռութիւնից յետոյ տիկին Բեգիւքէն սկսում է նուագել և երգել.

Ռոբերտ, որին ես սիրում եմ,

Սիրտս ու հոգիս նուիրում եմ,

Սնդուծ, նայիլը, ցաւերըս տես,

Ո՛հ խրդճա ինձ, խրդճա և քեզ...:

Վերջին ձայնանիշն աւարտելով տիկինը ցած ձայնով աւերացնում էր „Տարտարէն, սկսեցէք“: և ահա Տարասկօնցի Տարտարէնը բազուկները դէպի առաջ պարզած, բռնեցքները ախմած, ռնգունքն ուռցրած, ահռելի ձայնով երեք անգամ որոտում էր „Non! non! non!“, որ նրա հարաւային առողանութեամբ դուրս էր գալիս „Nan! nan! nan!“, և այդ որոտմունքը նոյնպէս ահռելի կերպով անդրադառնում էր դաշնամուրի հնամաշ լարերից: Տիկին Բեգիւքէն նորից կրկնում էր.

Ո՛հ խրդճա ինձ, խրդճա և քեզ...:

Եւ Տարտարէնը կրկին որոտում էր.

„Nan! nan! nan!“:

Դրանով էլ վերջանում էր նշանաւոր դուէտը. ինչպէս տեսնում էք երգածները մեծ բան չէր. բայց, Աստուած իմ, որքան հանդիսաւորութիւն, ի՜նչ դիւական կերպարանափոխութիւն. և հէնց այդ էր սլառճառը որ ամենքը սարսուռում էին և չորս-հինգ անգամ մէկ մէկի վրայ ստիպում էին նրան կրկնել իւր որոտալից „Nan! nan! nan!“-ը:

Այնուհետև Տարտարէնը ճակատը սրբում էր, շնորհաշուք կերպով ժպտում տիկիններին, տղամարդկանց աչքով անում և յաղթական զգացմունքով հեռանում էր ակումբ:

Բեգիւքէնքի մօտ էի, — ասում էր նա անտեղ ան-
հոգութեամբ, — ինչքան արի չարի չկարողացայ
ձեռքներիցը պրծնել. դարձեալ ստիպեցին Ռոբերտ
Դեւի դուէտը երգել: Եւ զիստուորն զայն է որ ինքն
էլ հաւատում էր իւր ստածին...:

Ն ր ա ն ք:

Ահա այդ բազմատեսակ տաղտնիքների շնոր-
հիւն էր որ Տարասկօնցի Տարտարէնը մի այդ-
պիսի բարձր դիրք էր ստացել ամբողջ քաղա-
քում: Նա կարողացել էր միանգամայն զրաւել
ամենքի սիրտը: Տարասկօնի զինուորական բա-
նակն ամբողջապէս նրա կողմն էր: Քաջայաղթ
պաշտօնաթող հրամանատար Բրաւիդան նրան
անուանում էր „կտրիճ“: Քաղաքական իշ-
խանութիւնը նոյնպէս Տարտարէնի կողմն էր.
Ծերունի քաղաքագլուխ Լադէւէզը երկու թէ
երեք անգամ նրա մօտին խօսելիս ասել էր.
„այդ մարդը գլուխ ունի իւր ուսերի վրայ“:
Վերջապէս նոյն իսկ ամբողջ հասարակութիւնը
Տարտարէնի կողմն էր: Նրա լայն թիկունքը,

նրա սէգ քայլուածքը, նրա ամբողջ կերպա-
րանքը, որով նա նմանում էր մի անվեհեր երի-
վարի, նրա հերոսական համբաւը, որ Աստուած
գիտէ թէ որտեղից էր բարձրացել, և վերջապէս
նրա ցրուած կոպէկներն ու բռնցքի հարուած-
ները, որոնցով նա հիւ բասիրում էր իւր դռանը
թրև եկող փոքրիկ սավօյարներին, այդ ամենը
նրան դարձրել էին մի տեսակ տեղական լօրդ
Սէյմուր, մի տեղական փոքրիկ թագաւոր: Կիւ-
րակի երեկոները երբ նա իւր որսորդական բաժ-
կոնակի մէջ փաթթուած և գլխարկի կտորը
հրացանի ծայրին կախած վերադառնում էր քա-
ղաք, Ռոնի ափում խռնուած նաւաստիները
խորին յարգանքով գլուխ էին տալիս նրան և
աչքի տակով մէկ-մէկու ցոյց տալով նրա թե-
ւերի հաստ մկանունքները զարմացմամբ փրս-
փրսում էին: — Այլ կտրիճ մարդ, նրա մկանները
կրկնակի են“:

Կրկնակի մկաններ...: Միմիայն Տարասկօնում կարելի է այդ տե-
սակ բան լսել:

Սակայն չնայելով այդ ամենին, չնայելով
իւր բոզմակողմանի տաղանդներին, չնայելով
իւր կրկնակի մկաններին և վերջապէս չնայե-
լով ընդհանուր համակրութեան և պատուին,
այսուամենայնիւ Տարտարէնը երջանիկ չէր.

այդ փոքրիկ քաղաքը նրան չափազանց նեղ էր գալիս. նա ճնշվում, նա խեղդվում էր այդտեղ: Տարասկոնի մեծ զաւակը ձսնձրանում էր Տարասկոնում: Բանն այն է որ Տարտա-րէնի հերոսական հոգին, նրա արկածախնդիր բնաւորութիւնը, որ միշտ պատերազմներ, վտանգալից որսորդութիւններ, աւազոտ անապատներ, փոթորիկներ ու սարսափներ էր երեւակա-յում, չէր կարող բաւականանալ այնպիսի չնչին զբաղմունքներով, ինչպէս էին կիւրակնօրեայ գտակների որսորդութիւնը և կամ զինավաճառ Կօստէկալդի խանութում դատաստան կտրելը: Խեղճ մեծ մարդ, այդ տեսակ կեանքն Բնչպէս կարող է չմաշել քեզ նման հերոսին:

Զուր էր նա աշխատում իւր հորիզոնը լայնացնելու, կամ իւր ձանձրալի զբօսավայրերը մոռանալու համար շրջապատել իրան բաօբաբով և Աֆրիկայի այլ բուսականութեամբ. զուր էր նա լցնում իւր բնակարանը տեսակ-տեսակ զէնքերով և թուռաւոր նետերով. զուր էր նա՝ անմահ Դօն-Քիշօտի նման զանազան սարսափալից գրուածների ընթերցանութեամբ ճգնում մոռացնել տալ իրան թշուառ և խեղճ իրակա-նութիւնը...: Աւսդ, այդ ամենը ոչ միայն չէր կորուսում նրա արկածախնդրութեան ծարաւը, այլ ընդհակառակն աւելի էր վառում ու բոր-

բոքում: Այդ զէնքերի տեսքն աւելի ևս զըրգւում էր նրան. այդ հրացանները, նետերը, դաշոյնները կարծես չորս կողմից անդադար աղաղակում էին «պատերազմ, պատերազմ»: Նրա բաօբաբի ճիւղերի արանքից կարծես անդադար փչում էին մեծամեծ ճանապարհորդութիւնների քամիները և մղում էին նրան Տարասկոնից հեռու, հեռու: Մնացածն էլ լրացնում էին Գուպտաւ Էմարը և Ֆենիմօր Կուպէրը...:

Ո՛հ, քանիքանի անգամ ամառուայ տաք միջօրէններից յետոյ, երբ նա իւր զէնքերով շըրջապատուած միայնակ պարապում էր ընթերցանութեամբ, որոտընդոստ վեր է թռել տեղից, գիրքը մի կողմը շալտել և վազել դէպի պատից կախ արած սպառազինութիւնները...:

Խեղճ մարդ. նա մոռանում էր որ Տարասկոնումն է, իւր տանը նստած, գլուխը լա-թով փափաթած, մի շապկով և անդրավարտի-կով. իւր կարդացածը նա իսկոյն ուզում էր գործադրել և ինքը իւր սեպհական ձայնով ոգե-րուած, մի կացին կամ մի նիզակ ձեռքին ճօ-ճելով աղաղակում էր.

„Հապա, թող առաջ դուրս գան նրանք“:

Նրանք. բայց ովքեր են նրանք:

Տարտարէնն ինքն էլ լաւ չգիտէր թէ ովքեր են նրանք:

Տնից դուրս գալուց առաջ նա իւր սենեակում միքանի լոպէ դեռ վարժվում էր, նշան էր բռնում, մարմնամաքական այլեւայլ շաբժումներ էր անում, յետոյ բանալիքը ձգում էր գրպանը և սիգաճեմ ու հանգարտ քայլերով անցնում էր պարտէզից:— Անգլիացու նման, պարոններ, անգլիացու նման. պաղարիւնութիւնը քաջութեան առաջին նշանն է: Հասնելով պարտէզի ծայրը նա ձեռքը տանում էր երկաթեայ ծանր դռանը և այնպէս յանկարծակի ու մէկ-անգամից բաց էր անում դուռը, որ կարծես դռան ետեւում թշնամիներ կային պահուրտած: Այ, եթէ նրանք դռան ետեւում լինէին, ողջ ոսկորները ջարդուփշուր կըլինէր: Բայց աւանդ, դժբաղդաբար ոչ մի անգամ նրանք այնտեղ չէին հանդիպում...:

Դուռը բացուելուց յետոյ Տարտարէնը մի ոտը դուրս դրած մի սուր ակնարկ էր ձգում դէպի աջ և դէպի ձախ. յետոյ նոյն արագութեամբ դուռը կողպում էր և ճանապարհ ընկնում:

Հպարտ և հանգարտ քայլերով ընթանում էր Տարասկոնցի Տարտարէնը քաղաքի լուռ ու մուռնջ փողոցներով. գիշերուայ մթութեան մէջ լսվում էին միայն նրա ներդաշնակ քայլերը և ձեռնափայտի հարուածները, որոնցով նա կայ-

ծեր էր հանում փողոցի սալերից: Տարտարէնը մի լաւ սովորութիւն ունէր որ միշտ փողոցի մէջտեղով էր ընթանում. այդ բանը նա անում էր ի հարկէ ոչ թէ երկիւղի այլ միմիայն զգուշութեան համար...:

Ամենալաւ ապացոյցը որ Տարտարէնն աներկիւղ էր, այդ այն է որ նա փոխանակ ուղիղ ու կարճ ճանապարհով ժողովարան գնալու, միշտ ծռվում էր ամենանեղ և ամենամութ փողոցները և այդպիսով ճանապարհը երկարացնում համարեա ամբողջ քաղաքի միջով: Խեղճ մարդը միշտ սպասում էր որ ահա այդ ծուռ փողոցներից մէկի անկիւնում, գիշերուայ խաւարի միջից նրանք յարձակումն կըգործեն իւր վրայ: Գլուխս կըտամ որ նրանցից ոչ մէկը ողջ չէր պըծնիլ մեր հերոսի ձեռքից, բայց արի ու տես որ անողորմ բաղդը երբէք, ոչ մի անգամ չէր արժանացնում նրան իւր ցանկացած հանդիպման: Ամբողջ ճանապարհի վրայ մի շուն, մի հարբած մարդ անգամ չէր հանդիպում. մի խօսքով ոչ երբէք և ոչ ոք...:

Սակայն երբեմն տեղի էին ունենում այսպիսի դիպուածներ. յանկարծ նրա ականջին դիպում էին քայլերի և խօսակցութեան ձայներ... „Ուշադրութիւն“, ասում էր Տարտա-

բէնն ինքնիրան, ու կանգ առնելով, շունչը փորը ձգած կռանում ու ականջը կայցնում էր զետնին, ինչպէս որ անում են Ամերիկայի հնդիկները: Քայլերն աւելի և աւելի մօտենում են. խօսակցութեան ձայներն աւելի պարզվում են...: Այլ ևս տարակոյս չի կարող լինել, որ նրանք մօտենում են, որ եկողները նրանք են...: Տարտարէնն արդէն աչքերը կրակ կտրած, կուրծքը ամբօխում, յովազի նման ինքնիրան քաշում, հենց այն է որ կամենում էր լետ գառնալ և ահռելի յարձակումն գործել, մէկ էլ յանկարծ ստուերի արանքից մի մեղմ ու բարի ձայն կանչում էր: „Օ, այդ դու ես Տարտարէն... բարի գիշեր, բարեկամ“: Անէծք, հազար անէծք: Բանից դուրս էր գալիս որ եկողը զեղափաճառ Բեզիւքէն է, որ իւր ընտանիքով վերադառնում էր Կօստէկալդի մօտից: Այնտեղ հաւաքուել էին իրանց երգերը երգելու: „Բարի գիշեր. — լոյս բարի“, — մթմթմթում էր հիասթափուած Տարտարէնը և կատաղած, ձեռնափայտը վեր բարձրացրած խորասուգվում էր գիշերային մթութեան մէջ: Հասնելով ժողովարանի գռան, անվահեր Տարասկօնցին, դեռ մի քանի րոպէ ներս չէր մտնում, այլ դռան մօտ լետ ու առաջ ման էր

գալիս...: Վերջապէս դադարելով նրանց սպասելուց և համոզուելով որ նրանք այլեւ չեն երևալ, նա մի վերջին սուր ականարկ էր ձգում մթութեան մէջ և բարկացած ձայնով մռնչում. „Ո՛չ ոք... ո՛չ ոք... ո՛չ ոք... և ո՛չ երբէք“:

Այդ ասելով քաջամարտիկ Տարասկօնցին մտնում էր ներս և սկսում էր իւր սովորական թղթախաղը պոշտօնաթող հրամանատարի հետ:

2

Երկու Տարտարէններ:

Բայց ինչինչ է որ Տարասկօնցի Տարտարէնը, չնայելով նրա անսահման սիրոյն դէպի ճանապարհորդութիւնները, այնուամենայնիւ դեռ ոչ մի անգամ ոտքը Տարասկօնցի դուրս չի դրել: Այդ մի ճշմարիտ փաստ է որ մինչև քառասունուհինգ տարեկան հասակը մեր անվահեր Տարասկօնցին իւր ծննդավայրից դուրս ոչ մի տեղ դեռ չէ գիշերել: Նա մինչև անգամ չէ եղել Մարսէլլում, թէև Մարսէլլ գնալը մի տեսակ պարտք է ամեն մի զաւառացու համար: Նա չէ ճանաչում նոյն իսկ Բօկէրը. թէև Բօկէր գնալու համար հարկա-

ւոր է միայն մի կամուրջ անցնել. բայց այդ անիծած կամուրջն էլ այնքան երկայն և մի-
ւենոյն ժամանակ այնքան խախուտ, գետն
էլ այդտեղում այնքան լայն և խոր է, որ
գիտէք... Տարտարէնն աւելի լաւ էր համա-
րում ման գալ հաստատ հողի վրայ:

Բայց եթէ ցանկանում էք բանի իսկա-
կան պատճառն իմանալ, թող տուէք վերջապէս
խոստովանել, որ մեր հերոսի մէջ ապրում է-
ին երկու իրարից բոլորովին տարբեր մարդիկ:
«Ես գգում եմ իմ մէջ երկու անձնաւորու-
թիւն».—ասում է եկեղեցու սուրբ հայրերից
մէկը. միւսնոյնը կարող էր ասել և Տարտարէնը,
որ կրում էր իւր մէջ երեւելի ասպետ Պօն-
ֆիշօտին՝ նրա ասպետական ձգտումներով,
նրա զիւցագնական իդէալով, նրա խելա-
գարութեան հասնող վիպական արկածասի-
րութեամբ. դժբաղդաբար բնութիւնը չէր
տուել Տարտարէնին չնաշխարհիկ ասպետի
նիհար և ոսկրոտ կազմուածքը, որի դէմ ան-
զօր էին նիւթական կեանքի զրկանքները, որ
կարող էր քսան օր քսան գիշեր առանց
հանուելու պառկել չոր գետնի վրայ և որ քա-
ռասունեութ ժամուայ ընթացքում կարող
էր բաւականանալ միայն մի բուռը չոր բրնձ-
նով... իսկ Տարտարէնն ընդհակառակը բոլորո-

վին այլ կազմուածքի տէր մարդ էր. նրա մար-
մինը շատ գէր էր, շատ ծանր, շատ զգայուն,
շատ փափուկ ու քնքուշ, սովորած ընտանե-
կան բազմատեսակ դիւրութիւններին. մի խօս-
քով նա մի հաստիկ ու կլորիկ մարդ էր, ան-
մահ Սանխօ-Պանչօյի կարճիկ դտերի վրայ
կազնած:

Պօն-Քիշօտը և Սանխօ-Պանչօն միւսնոյն
անձնաւորութեան մէջ միաւորուած, —ահա
Տարտարէնի իսկական պատկերը: Պժուար չէ
երեւակայել թէ ինչքան հաշտ պիտի ապրէին
այդ երկուսը միւսնոյն յարկի տակ: Ինչ պա-
տեւազմ, ինչ երկպառակութիւն: Լիւսիէնի
կամ սուրբ Եւրեմօնի գրիչն է հարկաւոր նը-
կարագրելու համար այն տեսարանները, որոնք
տեղի էին ունենում երկու Տարտարէնների—
Տարտարէն-Քիշօտի և Տարտարէն-Սանխօյի մէջ:

Տարտարէն-Քիշօտը ոգևորուած Գուստաւ
Էմարի պատմութիւններով, գոռում էր.—Ես
գնում եմ:

Տարտարէն-Սանխօն ցրտից ու մրսելուց
տարսափած պատասխանում էր.—Ես մնում
եմ:

Տարտարէն-Քիշօտը սաստիկ ոգևորուած.
—Տարտարէն, ծածկիր ճակատդ յաղթութեան
և փառքի պսակով:

պէս շատ հրապուրիչ լինէր Տարտարէնի համար: Ստում էին, որ տարին մի քանի անգամ թաթարները յարձակվում էին հաշուետան վրայ: Այդ դէպքում դռներն իսկոյն փակում էին, բոլոր գործակատարները գէնք էին վերցնում, հիւպատոսական դրօշակը պարզում և պատուհաններից բամբ-բամբ սկսում էին կրակ տալ թաթարներին...:

Աւերորդ է ասել թէ ինչպիսի ոգևորութեամբ Տարտարէն-Քիշօտը կալաւ այդ առաջարկութեան. բայց դժբաղդաբար Տարտարէն-Սանխօն ուրիշ կերպ էր նայում գործին, և որովհետեւ այդ վերջինի ձայնն աւելի զօրաւոր էր, ուստի և գործը գլուխ չեկաւ: Տարտարէնի գնալը ողջ քաղաքի բերնում խօսակցութեան առարկայ էր դարձել: Կըզնայ թէ չի գնալ. գրազ եմ գալիս որ կըզնայ, ասում էր մէկը. իսկ ես զրազ եմ գալիս որ չի գնալ, պնդում էր միւսը...: Տարտարէնը վերջիվերջոյ չգնաց, բայց չնայելով դրան այդ դէպքը մեծապէս նպաստեց նրա պատուի բարձրանալուն: Շանգ-Հայ գնալու մտադրութիւն ունենալ և կամ թէ արդէն գնացած լինել այդ միւսնոյն բանն էր տարասկօնցիների համար: Տարտարէնի գնալու մասին այնքան երկար խօսեցին, որ վերջապէս իրանք ևս սկսեցին հաւատալ որ իբր թէ

նա արդէն գնացել ու վերադարձել է: Այնուհետեւ շատ անգամ ժողովարանում տարասկօնցի պարոններն ամենալուրջ կերպով տեղեկութիւններ էին հարցնում նրանից Շանգ-Հայի, նրա սովորութիւնների, կլիմայի, օպիումի և վաճառականութեան մասին:

Տարտարէնն էլ, որ շատ կարգացած և տեղեկ էր, նոյնպէս լուրջ կերպով պատասխանում էր այդ բոլոր հարցերին և հաղորդում էր ամենամանրամասն տեղեկութիւններ: Բանը վերջացաւ նրանով որ մեր բարեմիտ հերոսը ինքն էլ սկսեց հաւատալ իւր Շանգ-Հայում եղած լինել և երբ արդէն հարիւրերորդ անգամն էր որ պատմում էր թաթարների յարձակումների մասին, նա միանգամայն անկեղծ կերպով աւելացրեց. «Այն ժամանակ բոլոր գործակատարներիս ղէնք բաժանեցի, հիւպատոսական դրօշակը պարզեցի և պատուհաններից բամբ-բամբ սկսեցինք կրակ տալ թաթարներին»: Այդ բանը նկարագրելիս ամբողջ ժողովարանը սփռսափած սկսում էր հեծկկալ...:

— Ուրեմն ձեր Տարտարէնը մի անամօթ ստախօս էր:

— Ո՛չ, քաւ լիցի. Տարտարէնը ստախօս չէր:

— Եթէ ստախօս չէր, հապա մի թէ չգիտէր որ ինքն ամենեւին Շանգ-Հայում չէ եղել:

— Ի հարկէ գիտէր, միայն թէ...
Միայն թէ խնդրեմ լաւ լսէք հետեւեալը։
Արդէն ժամանակ է որ մի անգամ ընդմիջող
պարզենք թէ ինչու՞մ է կայանում հարաւա-
յին ժողովրդի ստախօսութիւնը, որի մէջ այն-
քան բամբասում են նրանց։ Հարաւի ժողո-
վուրդը խաբեբայ չէ. նրանք չեն խաբում, այլ
թէ չափազանց յափշտակվում են։ Նրանց
ասածը միշտ էլ ճշմարիտ չէ, միայն թէ նրանք
այնպէս են կարծում, որ ճշմարիտ է... նրանց
ստախօսութիւնը ստախօսութիւն չէ, այլ մի
տեսակ միրաթ...։

Այո, մի կատարեալ միրաթ։ Եղէք մի ան-
գամ հարաւում և այն ժամանակ դուք լաւ
կըհասկանաք թէ ինչ եմ ուզում ասել։ Դուք
ինքներդ կընկատէք որ այդ օրհնուած աշխար-
հում արեւն ամեն բան կարծէք կերպարանա-
փոխում և աւելի մեծ է ցոյց տալիս քան թէ
է իսկապէս։ Դուք կընկատէք որ այդ աշխարհի
փոքրիկ բլրակները ձեր աչքում մի-մի հսկայ
լեռներ են դառնում, հասարակ տները Փարի-
զի մայր-եկեղեցունց մեծ են թվում... մի
խօսքով եթէ հարաւումը ստախօս կայ, այդ
միակ ստախօսը արեւն է... ինչ բանի որ նա
դիպչում է, այդ բանը ձեր աչքում աճում ու
մեծանում է...։ Ասացէք խնդրեմ ինչո՞ւ այն

փոքրիկ Սպարտան, որ իսկապէս մի գիւղաքա-
ղաք էր, կամ այն Աթէնքը, որ իւր ամենա-
ծաղկած ժամանակ հազիւ թէ այժմեան մի
գաւառական քաղաքի չափ է եղել, այնքան
մեծ, այնքան ընդարձակ է երևում մեր աչքին
պատմութեան մէջ։ Պատճառը այն չէ որ նը-
րայք էլ հարաւային քաղաքներ են եղել և լուսա-
ւորուել են միևնոյն հարաւային արեւի լուսով...։

Սրանից յետոյ այլևս թէ զարմանալու
բան կայ, որ միևնոյն արեւի տակ գտնուող
Տարասկոնում շաղգամը բաօբաք է դառնում և
մի Շանգ-Հայ գնալ ուզեցող մարդ, արդէն գը-
նացած ու վերադարձած է համարվում։

Այդպէս ինչո՞ւ միայն ինչո՞ւ...
Միտէ՞նի գազանանոցը։ Ատրասեան լեռների առիժը Տա-
րասկոնում։ Ահաւելի եւ փառահեղ տեսակցութիւն։

Այժմ երբ մենք նկարագրեցինք արդէն
Տարասկոնցի Տարտարէնի մասնաւոր կեանքը
իւր հայրենի քաղաքում, նրա ուրախութիւն-
ները նրա վշտերը, նրա երազները և յոյսե-
րը. երբ մենք ցոյց տուինք նրա կեանքի այն
շրջանը, որ դեռ ևս չէր պսակել նրա ճակա-

տը անմահութեան և փառքի պսակով, ժամանակ է արդէն որ անցնենք նրա պատմութեան նշանաւոր էջերին և այն չնաշխարհիկ դէպքերին, որից կախումն ունեցաւ նրա անօրինակ ճակատագիրը:

Մի երեկոյ, երբ զինավաճառ Կոստէկալդի մօտ հաւաքուածներին ծարտարէնը տաքտաք բացատրում և ցոյց էր տալիս ասեղնաւոր հրացանի գործածութիւնը, յանկարծ դուռը բացուեց և գլխաւորների որսորդներից մէկը գլուխը կորցրած ներս մտնելով աղաղակեց. «առիւծ... կենդանի առիւծ...» Մի ընդհանուր սարսափ, խռովութիւն և շփոթ տիրեց ամենքին: Ծարտարէնն իսկոյն ձեռքը տարաւ հրացանին, Կոստէկալդը վազ տուեց դուռը փակելու: Ամեն կողմից հարցովփորձ էր որ տեղում էր խեղճ որսորդի զլխին: Եւ ահա թէ բանից ինչ դուրս եկաւ. Միտէնի կենդանաբանական ժողովածուն, որ բաղկացած էր միքանի բօաներից, փոկերից, կոկորդիլոսներից և մի հատ գեղեցիկ Ատլասեան առիւծից, վերագառնալով Բօկէրի տօնավաճառից միքանի օրով կանգ էր առել Տարասկօնում:

Ատլասեան առիւծը Տարասկօնում. մինչև այդ օրը այդ մի չտեսնուած ու չլսուած բան էր Տարասկօնի համար: Դժուար չէ ե-

րևակայել մեր քաջասիրտ որսորդների ուրախութիւնը. նրանց առնական դէմքերը փայլում էին և նրանք լուռ կերպով շնորհաւորում էին մէկ-մէկու առիւծի գալուստը: Ամենքն այն աստիճանի զգացուած էին որ խօսք չէին գրտնում իրանց զգացմունքն արտայայտելու համար...:

Նոյն իսկ ծարտարէնը լուռ էր և մտալոյց: Երեսի գոյնը ձգած և սարսափահար, ասեղնաւոր հրացանը դեռ ևս ձեռքին բռնած դաքի վրայ կանգնել էր հաշուեսեղանի մօտ և խորասուզուել ծանր մտքերի մէջ...: Ատլասեան առիւծը Տարասկօնում, իրանից երկու քալ հեռու: Մի կենդանի առիւծ. հանաք չէ ասելը. չէ որ առիւծը կենդանիներից ամենակատաղին է, զազանների թագաւորը, նրա վառ երազների նպատակը, ամենավտանգաւորը նրանցից, որոնց նա այնքան երկուր ժամանակ և այնքան անհամբերութեամբ սպասում էր ամեն օր...:

Կենդանի առիւծ, Աստուած իմ, և այն էլ Ատլասեան լեռներից: Այդ արդէն չափազանց էր ծարտարէնի համար. նրա աչքերը փայլատակեցին, մի դողդրջուն շարժումով նա ձգեց ասեղնաւոր հրացանն ուսին և դիմելով քաջասիրտ հրամանատար Բրաւդային, ո-

րոտա ձայն կանչեց. «Հապա, զնանք տեսնենք
ինչ բան է, հրամանատար»։ Բայց այդ
Սյուսսելով ճարտարէնը դուրս թռաւ
փողոցը և նրա ետեւից ել գլխարկների որսորդ-
ները։ Երբ նրանք հասան կենդանիների տեղը,
այնտեղ արդէն ահագին բազմութիւն էր հա-
ւաքուել։ Տարասկօնի քաջասիրտ ժողովուրդը,
որ շատ ժամանակից ի վեր առիթ չէր ունեցել
ներկայ լինելու մի այդպիսի տեսարանի, այժմ
գունդադուռ դիմում էր դէպի սլ. Միտէնի
գազանանոցը։ Հաստիկ տիկին Միտէնն ուրա-
խութիւնից քիչ էր մնում երկինք թռչելու։
Աֆրիկական զգեստ հագած, ձեռքերը մինչև
արմուկները բաց և երկաթեայ ապարանջան-
ներով զարդարած, մի ձեռքին մի խարազան,
իսկ միւսումը մի կենդանի վառիկ բռնած, չը-
նաշխարհիկ տիկինն ընդունում էր հանգիստ-
տեսներին և իւր կերպարանքով ու հաստ մը-
կաններով նոյնպէս ազդում էր տարասկօնցի-
ների վրայ ինչպէս և իւր գազան սաները։

Տարտարէնի գալուստը, այն էլ հրացանը
ուսին դրած, սարսափ ձգեց բոլոր ներկայ ե-
ղողների վրայ։ Այդ խեղճ մարդիկը, որոնք
հանդարտ սրտով զբօսնում էին վանդակների
առաջ առանց զէնքի, բոլորովին միամիտ, ո-

չինչ չմտածելով որեւիցէ վտանգի մասին, յան-
կարծ մի բնական սարսուռ զգացին, երբ Տար-
տարէնը՝ ահռելի զէնքն ուսին ներս մտաւ։
Ուրեմն վախենալու բան կայ, որ նրանց մեծ
հերոսն այդպէս զինուորուել է...։ Մի ակնթար-
թում վանդակների առաջը դատարկուեց։ Երե-
խաները վախից լաց էին լինում, տիկիները
դիմում էին դէպի դռները։ Դեղալուծառ Բե-
զիւքէն անմիջապէս փախուստ տուեց, սրտածառ
բերելով որ զնում է հրացանի ետեւից...։
Սակայն Տարտարէնի դէմքը փոքր առ փո-
քրը սկսեց սիրտ տալ վախկոտներին։ Հանդարտ
ու վեհ, զլուր բարձր բռնած, անվեհեր Տա-
րտարէնը սկսեց իւր այցելութիւնը։ Դռանց
կանգ առնելու անցաւ նա ջրային գազանների
աւազանի մօտով, մի արհամարհական հա-
յեացք ձգեց դէպի բօսների և այլ սողունների
պահարանը և վերջապէս եկաւ ու կանգ ա-
ռաւ առիւծի վանդակի առաջ...։

Ս. հռեյի և փառահեղ տեսակցութիւն.
Տարասկօնի առիւծը և Ստլասեան լեռների ա-
ռիւծը դէմ յանդիման կանգնած...։ Մի կողմից
Տարտարէնը՝ ոտքի մէկն առաջ իսկ միւսը յետ
դրած ամուր յենուել է հրացանի ծալքին, իսկ
միւս կողմից մի հսկայ առիւծ, արքայական
բաշով զարդարուած, փռուել է յարդի վրայ և

փառահնդ գլուխը հանգստացրել առաջի երկու
թաթերի մէջ: Երկուսի դէմքն էլ վեհ է և
հանդարտ, երկուսն էլ աչքերը ձգել են իրար
վրայ և մէկ-մէկու չափում են:
Եւ զարմահայլի բան: Առիւծը, որ մինչև
այդ ժամանակ հանդարտ իւր տեղը պառկած
արհամարհանքով յօրանջում էր տարասկօնցի
հանդիսատեսների երեսին, յանկարծ մի բար-
կութեան շարժում արաւ. արդեօք ասեղնաւոր
հրացանի տեսքն ազդեց նրա վրայ, թէ նա
զգաց իւր արքայական զարմի ոխերիմ ախոյեա-
նի ներկայութիւնը: Նախ և առաջ նրա ուն-
գունքը լայնացան, մի լուռ մռնչիւն արձա-
կեց, ճիրանները պարզեց և թաթերը քաշեց
իրան. յետոյ նա վեր կացաւ ոտքի, գլուխը վեր
բարձրացրեց, փառաւոր բաշը թափահարեց,
ահագին բերանը բաց արաւ և սարսափելի ձայ-
նով մռնչաց ուղիղ Տարտարէնի երեսին...:

Մի սարսափի աղաղակ արձագանք տուեց նրան:
Խելքը կորցրած տարասկօնցիները վազեցին դէպի
դուռը: Թէ մարդ, թէ կին, թէ մանուկ, թէ
երիտասարդ և նոյն իսկ քաջասիրտ հրամանա-
տար Բրաւիդան, ամենքը փախուստ տուին...:
Միմիայն Տարտարէնը մնաց անշարժ. նա տեղից
չշարժուեց...: Նա հանդարտ և վճռողական
դէմքով արձանացել էր ահուկի զազանի առաջ.

նրա աչքերը փայտաւորում էին և կուրծքը
բարձրանում էր ու ցածանում: Փոքր ինչ ան-
ցած՝ երբ գլխարկների որսորդները նրա հան-
դարտ դէմքից և վանդակի երկաթեայ ձողերի
ամրութիւնից քաջալերուած կամաց-կամաց ըս-
կեցին մօտենալ իրանց պետին, նրանք պարզ
լսեցին որ Տարտարէնն աչքն առիւծի վրայ
սևեռելով արտասանեց.— Ահա իսկական որսը,
ես այդ հասկանում եմ...:

Այդ ամբողջ օրը Տարասկօնցի Տարտա-
րէնն այլևս ոչ մի բան չարտասանեց...:

Մի րոպեի զարմանալի հետեւանքները:

Այդ ամբողջ օրը Տարասկօնցի Տարտարէ-
նը այլևս ոչ մի բառ չարտասանեց. բայց ինչ որ
ասել էր, այն էլ շատ ու շատ բաւական էր...:

Միւս օրը ամբողջ քաղաքում արդէն լուր
էր տարածուել որ Տարտարէնը մի քանի օրից
յետոյ ուղևորվում է Ալթիր առիւծներ որսա-
լու: Դուք ամենքդ էլ վկայ էք, սիրելի ընթեր-
ցողներ, որ մեր անվեհեր հերոսն այդ մասին
շուտով անգամ չէր հանել, բայց թէ անես որ

անիծած մերաժը դարձեալ մէջ մտաւ....

Մի խօսքով ամբողջ քաղաքի խօսակցութեան առարկան այդ մօտալուտ ուղևորութիւնն էր։

Շուկայում, ժողովարանում, Կօստէկալդի խանութում ամենքը յուզուած մօտենում էին իրար և հարցնում.

— Գիտէ՞ք ի՞նչ նորութիւն...:

— Ի՞նչ նորութիւն պիտի լինի. Տարտաբէնի գնալը մեզ վաղուց արդէն յայտնի է...:

Միակ մարդը Տարտաբէնն էր որ զարմացաւ, երբ լսեց թէ ինքը շուտով պիտի ուղևորուի Աֆրիկա։ Բայց նայեցէք մարդու փառասիրութեան, որ փոխանակ այդ լուրը հերքելու և պարզ կերպով պատասխանելու որ ինքը ամենևին մտադրութիւն չունի Տարասկոնից հեռանալու, առաջին անգամ երբ այդ մասին դիմեցին իրան, նա անորոշ կերպով պատասխանեց.

— ձշմարիտ ես ինքս էլ չգիտեմ...:

Երկրորդ անգամ արդէն միքիչ աւելի ընտելանալով այդ մտքի հետ, նա յայտնեց որ «շատ հաւանական է». իսկ երրորդ անգամ թէ «այդ հարցը վճռուած է»։

Վերջապէս մի երեկոյ ժողովարանում և Կօստէկալդի մօտ մի թեթև կերուխումից յե-

տայ, յափշտակուած այն յաջողութիւնից, որ նրա ուղևորութեան լուրը ունեցել էր ամբողջ քաղաքում, Տարտաբէնը հանդիմաւոր և պաշտօնական կերպով յայտնեց որ արդէն ձանձրացել է գլխարկների որսորդութիւնից և որ կարճ միջոցից յետոյ պէտք է ուղևորուի Ստամբուլ լեռներն առիւծներ որսալու...:

Նրա յայտարարութիւնն ընդունուեց բուռն ոգևորութեամբ և կեցցէների աղաղակներով։ Բաժակները նորից լցուեցան և սկսուեց մի հարգիսաւոր թափօր և երաժշտութիւն և բաօբաբի համեստ տնակի առաջ ցոյցը տեւեց մինչև կէսգիշեր...:

Այդ բոլոր դէպքը տակնուվրայ արաւ խեղճ Տարտաբէն-Սանխօի սիրտը։ Աֆրիկա ուղևորուելու և առիւծներ որսալու միտքն առաջուց արդէն անհնարին սարսափ էր ազդում նրա վրայ, և մինչդեռ պատուհանների տակ թնդում էին քաղաքացիների ոգևորուած աղաղակները, նա անկողնի մէջ պառկած սարսափելի յանդիմանութիւններ էր անում Տարտաբէն-Քիշօտին, անուանելով նրան խելագար, ցնդուած, անզգօյշ, երիցս լիմար. մանրամասն կերպով նրա աչքի առաջն էր դնում այդ ուղևորութեան բոլոր վտանգները, փոթորիկներ-

ըր, ալէկոծութիւնները, տենդերը, հարինքը, սև ժանդախտը, և այլն և այլն...

Զուր էր Տարտարէն-Քիշտը երգում ու խոստանում որ զգոյշ կըլինի, տաք կըհագնուի, ամեն պատրաստութիւն և նախազգուշութիւն ձեռք կ'առնի. Տարտարէն-Սանխօն ոչինչ չէր ուզում լսել. նա տեսնում էր իրան արդէն առիւծների ճանկերի մէջ յօշոտուած, անապատի աւաղների տակ թաղուած ինչպէս մի ժամանակ թաղուել էին Կամբիւս թագաւորի զօրքերը:--Տարտարէն-Քիշտը հազիւ հազ կարողացաւ նրան փոքր ինչ հանգստացնել, ցոյց տալով որ այդ ուղեորութիւնը դեռ ապագայի խնդիր է, որ դեռ ևս շտապելու բան չկայ և որ վերջապէս փառք Ստուռնոյ նրանք դեռ ևս տանն են, իրանց սիրուն և տաք բնակարանում:

Յայտնի բան է որ այդ տեսակ ուղեորութիւնը մէկ օրուայ, երկու օրուայ բան չէ. հազար ու մի տեսակ պատրաստութիւններ են հարկաւոր: Մարդը հօ տեղափոխիկ թռչուն չէ որ վեր կենայ ու թռչի. գնալուց առաջ դեռ պէտք է մի լաւ մտածի իմանայ թէ ուր է գնում...:

Այդ պատճառով էլ Տարասկօնցի հերոսը նախ և առաջ սկսեց ուսամնասիրել Աֆրիկեան

ճանապարհորդների գրուածները—Մուսգօ-Պարկի, Կայլէի, Լիվինգստօնի, Հանրի Ռիվէյրէի և ուրիշների երկասիրութիւնները:

Այդ ուսումնասիրութիւնը նրան ցոյց տուեց որ երեւելի ճանապարհորդները ճանապարհ ընկնելուց առաջ կանխապէս վարժվում էին տանել և՛ քաղց և՛ ծարաւ և՛ դադրածութիւն և հազար ու մի տեսակ վտանգներ: Տարտարէնը կամեցաւ հետևել նրանց օրինակին. այդ օրուանից սկսած նա կերակրվում էր հասարակ հացով և ջրով, մի կտոր էլ սխտոր, կամ սամիթ և կամ դափնեայ տերև ջրի մէջ ձգած: Ինչպէս տեսնում էք ծոմապահութիւնը շատ խիստ էր. հեշտ կարող էք երևակայել, թէ խեղճ Սանխօն ինչպէս էր երեսը թթուեցնում:

Բացի ծոմապահութիւնից Տարտարէնն ըսկսեց և մի շարք ուրիշ վարժութիւններ: Այսպէս օրինակ դադրածութեան սովորելու համար նա իւրաքանչիւր առաւօտ եօթ թէ ութ անգամ անընդհատ պտըտում էր քաղաքի շուրջը երբեմն արագ քայլերով, երբեմն վազելով, արմուկները կողքերին սխմած և երկու հատ փոքրիկ սպիտակ խճաքար բերանում, ինչպէս որ անում էին հին յոյները և հռոմայեցիները: Գիշերուայ ցրտին, մառախուղին և ցօղին սովորելու համար նա ամեն երեկոյ դուրս էր գա-

լիս սլարտէզի և հրացանն ուսին դրած, բա-
բաբի ետևում դարան մտած կանգնում էր
մինչև զիշերուայ ժամը տասը, տասնումէկը...:
Եւ վերջապէս քանի որ Միտէնի կենդա-
նաբանական ժողովածուն Տարասկօնումն էր,
ամեն զիշեր քաղաքացիները տուն դառնալիս
զիշերուայ մթութեան մէջ տեսնում էին մի
ահագին և խորհրդաւոր ստուեր, որ հանդարտ
բայներով ճեմում էր գազանանոցի առաջ:
Այդ ստուերը Տարասկօնցի Տարտարէնն
էր, որ վարժվում էր զիշերուայ մթութեան
մէջ առանց վախենալու ականջ դնել առիւծի
մռնչալուսն...:

Ժ

Ուղեւորութիւնից առաջ:

Մինչդեռ Տարտարէնն զբաղուած էր այդ
հերոսական վարժութիւններով, ամբողջ Տա-
րասկօնն ականգէտ նայում էր նրան: Գլխարկ-
ների որսորդութիւնը և ընտանեկան երաժշ-
տութիւնը մոռացութեան էին տրուել: Բեզիւ-
քէի դաշնամուրը կանաչ ծածկոցի տակ թա-
ղուել էր փոշու թանձր խաւով և սատկո-
տած ճանճերով, որոնք փորները վեր բարձրա-

ցրած վալլ էին թափուած: Տարտարէնի ուղե-
ւորութեան պատճառով ամեն ինչ առ կախ էր
մնացել...:

Իսկ նրա յաջողութիւնը Տարասկօնի սալոն-
ներում միանգամայն աննկարագրելի է: Նրան
խլում, գողանում էին մէկ-մէկու ձեռից. նրա
ներկայութիւնը բաղդաւորութիւն և պատիւ
էին համարում իրանց յարկի համար: Տիկին-
ներն իրանց երջանիկ էին համարում, եթէ Տար-
տարէնի թւը մտած գնում էին Միտէնի գա-
զանանոցը և լսում էին նրա բացատրութիւն-
ներն առիւծների որսորդութեան մասին. նա
բացատրում էր թէ որտեղ են որսում գազան-
ներին, ինչպէս պէտք է դարան մտնել. քանի
քալլ հեռաւորութիւնից հարկաւոր է նշան
բռնել, ինչ վտանգներ կարող են պատահել,
և այլն և այլն:

Տարտարէնն ամեն տեսակ տեղեկութիւն կա-
րող էր հաղորդել, որովհետեւ ուսումնասիրել էր
ժիւլ-ժէրարի գիրքը և այնպէս լաւ տեղեակ էր
տալիւծի որսորդութեան, որ կարճէս թէ ամբողջ
կենսքն այդ բանումն էր անց կացրել. ուստի
և նրա նկարագրութիւնը շատ կենդանի և ճար-
տար էր դուրս գալիս:
Բայց նրա ճարտարախօսութիւնն աննման
էր դառնում այն երեկոյթներում, որոնք տեղի

էին ունենում քաղաքապետ Լադէլէզի կամ հրամանատար Բրաւիդայի տանը. երբոր սուրճը ներս էին բերում, աթոռները մօտենում էին իրար և սկսվում էր սպազայ որսորդութիւնների մասին խօսակցութիւնը...

Այն ժամանակ արմուկները փռուցի վրայ յենած, քիթը համարեա բաժակի մէջ խրած, մեր հերոսը յուզուած ձայնով սկսում էր նկարագրել այն բոլոր վտանգները, որ սպասում էին նրան այնտեղ: Նա պատմում էր անվերջ դարանակալութիւնները անյուսին մութ գիշերուայ ժամանակ, նկարագրում էր ժանտահոտ ճահիճները, թունաւոր բոյսերով թունաւորուած գետերը, լեռների սառոյցները և անապատի սոթը, կարիճները, և մորեխների տեղատարափը. նա նկարագրում էր նմանապէս Ատլասեան առիւծների կեանքը, նրանց որսալու միջոցները, նրանց տարօրինակ ոյժը և կատաղութիւնը կռուի ժամանակ:

Յետոյ ինքը իւր նկարագրութիւններով ոգևորուած, բարձրանում էր ոտքի, ցատկում էր դահլճի մէջտեղը և սկսում էր կամ առիւծի նման մռնչել, կամ հրացանի նման որոտալ և կամ վըզ-վըզ թռչող գնտակների ձայներ հանել, զանազան շարժումներ գործել, ոռնալ, աթոռները վերուվայր տապալել...

Հիւրերը սարսափից դեղնում էին. տղամարդիկ նայում էին իրար երեսի և գլուխները թափ էին տալիս, տիկիներն աչքները փակում և ճիչ էին արձակում, ծերունիները միռութնին տմբտմբացնում, իսկ հարեաւն սենեակում երեսաները քնատեղից զարթնելով սկսում էին լաց լինել և՛ մայրիկ, մայրիկ, կանչել...

Սակայն չնայելով այդ ամենին Տարտարէնը դեռ ևս պինդ նստած էր Տարասկօնում և տեղից չէր շարժվում:

ԺԱ

Սրով կռուեցէք, պարոններ, սրով եւ ոչ թէ գնդասեղով:

Արդեօք Տարտարէնը իսկ և իսկ մտադիր էր ուղևորուելու թէ ոչ...: Ահա մի փափուկ խնդիր, որին Տարտարէնի պատմագիրը դժուար թէ կարողանար մի դրական պատասխան տալ...

Չձմարիան այս է միայն որ Միտենի դազանները երեք ամիս էր արդէն որ հեռացել էին Տարասկօնից, իսկ առիւծների որսորդը դեռ ևս պինդ նստած էր իւր տեղում...: Շատ կարելի է նմանապէս որ մեր միամիտ հերոսը մի նոր միրաժով կուրացած կարծում էր որ արդէն գնացել է Սլօթի և կրկին յետ դարձել: Շատ

կարելի է որ նա իւր ապագայ որսորդութիւնները սլատմելով, երեւակայում էր որ արդէն կատարել է, ինչպէս որ բոլորովին անկեղծ կերպով երեւակայում էր որ եղել է Շանգ-Նայում, պարզել է հիւստոնսական դրօշակը և պատուհաններէն հըռ-վըռ կրակ է տուել թաթարներին:

Բայց դժբաղդաբար եթէ այդ անգամ ևս Տարտարէնը միրաթի զոհ էր եղել, տարասիրտները չէին եղել: Երեք ամիս սպասելուց յետոյ, երբոր տեսան որ նա տեղից չէ շարժվում, սկսեցին կամաց-կամաց քրթմնջել:

— Այդ էլ Շանգ-Նայ գնալու բանը դարձաւ, ասաց մի օր Կոստէկալդը մի խորհրդաւոր ժպիտ երեսին, և այդ խօսքերը մի րոպեում տարածուեցին ամբողջ քաղաքում. ամենքն սկսեցին թերահաւատել Տարտարէնի վրայ:

Միամիտները, վախկոտները և Բեգիւքէի նման մարդիկը, որոնք մի լուից էլ վախենում էին և որոնք առանց աչքները փակելու չէին կարող հրացան արձակել, այդ տեսակներն աւելի ևս անողորմ էին: Ժողովարանում, հրապարակի վրայ, ամեն տեղ նրանք մօտենում էին խեղճ Տարտարէնին և մի արհամարհական ձայնով հարցնում էին.

— Էհ, ասա տեսնենք ինչ եղաւ գնալդ: Կոստէկալդի խանութում նրա ձայնին էլ

մտիկ տուող չկար. զլխարկի որսորդներն ուրանում էին իրանց պետին:

Յետոյ սկսեցին արդէն զանազան փոխաբերական երգեր հնարել: Քաղաքագլուխ Լադէւէզը, որ իւր ազատ ժամերը մէկ-մէկ նուիրում էր մուսաներին, տեղական լեզուով մի երգ յօրինեց, որ մեծ բնդունելութիւն գրտաւ: Այդ երգի մէջ լիշվում էր մի պարոն Ժերմէ, որի ահռելի հրացանը պիտի բնաջինջ անէր Աֆրիկայի բոլոր առիւծներին: Դժբաղդաբար այդ անիծած հրացանը մի այնպիսի կազմութիւն ունէր որ անդադար լցվում էր, ըայց տեղից չէր շարժվում:

Նա տեղից ամենեւին չէր շարժվում, դուք ի հարկէ հասկանում էք այդ կծու այլաբանութիւնը...:

Կարճ միջոցում այդ երգը դարձաւ վերին աստիճանի ժողովրդական և երբ Տարտարէնն անցնում էր փողոցով կամ գետի ափով, մանուկներն ու նաւաստիները նրա ետեւից խմբովին երգում էին.

Lou fusiou de mestre Gervai

Toujou lou cargon, toujou lou cargon.

Lou fusiou de mestr Gervai

Toujou lou cargon, part jamaï.—

(Պարոն Ժերվէի հրացանը միշտ լցվում է, միշտ լցվում է. պարոն Ժերվէի հրացանը միշտ լցվում է, բայց երբէք չէ շարժվում):

Միայն թէ այդ բանը երգում էին հեռուից, որովհետեւ Տարտարէնի կրկնակի մկաններն այսուամենայնիւ ահռելի էին:

Ո՛վ Տարասկոնեան դիւրափոփոխ բնաւորութիւն...:

Մեծն Տարտարէնն այնպէս էր ձեւացնում որ ոչինչ չէ տեսնում, ոչինչ չէ լսում. սակայն այդ խուլ և թունալից կռիւը խորը կերպով խոցոտում էր նրա սիրտը. նա զգում էր որ Տարասկոնը դուրս է պրծնում իւր ձեռքի տակից, ժողովրդի համակրութիւնն անցնում է ուրիշներին. և այդ բանը սարսափելի կերպով տանջում էր նրան:

Սակայն չնայելով այդ տանջանքին, Տարտարէնը դեռ ևս ժպտում էր և այնպէս էր պահում իրան որ իբր թէ ոչինչ չի նկատում:

Բայց երբեմն-երբեմն այդ անհոգութեան դիմակը, որով նա պաշտպանում էր իւր հրապարտութիւնը, յանկարծակի վայր էր ընկնում և այդ ժամանակ ծիծաղի փոխարէն նրա գէմքի վրայ կարդացնվում էին զգուսնք և դառն կսկիծ...:

Այդպէս օրինակ մի գեղեցիկ առաւօտ, երբ

նա հայելու առաջ նստած երեսն էր ածելում, յանկարծ փոքրիկ սավոյարները նրա պատուհանի տակ սկսեցին խմբովին երգել *պարոն Ժերվէի հրացանը*. նրանց ձայնը կպաւ խեղճ հերոսի ականջին:

Մէկ էլ յանկարծ պատուհանը շրջելով բացուեց և Տարտարէնը մի շապիկ հագին, գլուխը լաթով փաթաթած, սապոնի սպիտակ փրփուրը երեսին, ածելին ձեռքումը ճօճելով, ահռելի ձայնով որոտաց.

«Սրով կռուեցէք, պարոններ, սրով և ոչ թէ զնդասեղով»:

Գեղեցիկ խօսքեր, արժանի պատմութեան էջերը մտնելու. միայն ամիսս որ այդ խօսքերն ուղղուած էին այնպիսի արարածների, որոնց հասակը հազիւ թէ թիզուկեսից աւելի լինէր և որոնք միանգամայն անկարող էին սուր ձեռք առնելու:

ԺԲ

Բաօբաբի տնակում տեղի ունեցած խօսակցութիւնը:

Այդ ընդհանուր ուրացութեան մէջ, միմիայն զինուորական բանակն էր, որ դեռ ևս հաւատարիմ էր մնացել Տարտարէնին:

Քաջասիրտ հրամանատար Բրաւիդան դեռ
ևս յամառութեամբ կրկնում էր, որ նա կտրիճ
է. և այդ կարծիքը, կարծեմ, աւելի արժէք
ունէր քան թէ դեղավաճառ Բեգիւքէինը։ Ո՛չ
մի անգամ քաջասիրտ հրամանատարն ամենա-
թեթեւ ակնարկ չէր անում Աֆրիկեան ճանա-
պարհորդութեան մասին. սակայն երբ հաս-
րակութեան տրտունջն սկսեց աւելի և աւելի
սաստկանալ, նա էլ վճռեց մէջ մտնել։

Եւ ահա մի երեկոյ, երբ թշուառ Տար-
տարէնը մենակ իւր առանձնասենեակում նըս-
տած խորասուզուել էր տխուր մտածութիւն-
ների մէջ, մէկ էլ յանկարծ ներս մտաւ հրա-
մանատարը, լուրջ դէմքով, սև ձեռնոցները
հագին, մինչև վիզը կոճկուած։

«Տարտարէն», արտասանեց նա՝ հանդարտ
և անդիմադրելի ձայնով, «Տարտարէն, ժա-
մանակ է արդէն զնալու։ Եւ արձանացած
կանգնեց նա դռան մօտ, վեհ և խիստ ինչպէս
մի ճակատագիր։

Տարասիւօնցի հերոսը մէկ անգամից հաս-
կացաւ թէ ինչ են նշանակում այդ խօսքերը.
«Տարտարէն, ժամանակ է արդէն զնալու»։

Գոյնը թուցրած նա վեր կացաւ տեղից, մի
սիրալիք ակնարկ ձգեց իւր սիրուն, տաք ու լու-
սաւոր առանձնասենեակին, այդ լայն ու փա-

փուկ բազկաթուին, գրքերին, գորգերին, պա-
տուհանների մեծ ու ճերմակ վարագոյրներին,
որոնց ետևում տատանվում էին ծառերի ճիւ-
ղերը, յետոյ մօտենալով քաջասիրտ հրամանա-
տարին բռնեց նրա ձեռքը, ամուր սեղմեց և
արտասուխառն, բայց հաստատուն ձայնով
պատասխանեց. «Ես կըգնամ, Բրաւիդա»։

Եւ նա կատարեց իւր խոստումը, միայն
թէ ոչ իսկոյն... որովհետև հարկաւոր էր դեռ
ճանապարհի պատրաստութիւններ տեսնել։
Ամենից առաջ նա պատրաստել տուեց երկու
հատ երկաթապատ ահագին արկղ, որոնց վրայ
խոշոր տառերով գրուած էր.

ՏԱՐԱՍԿՕՆՅԻ ՏԱՐՏԱՐԷՆ

Զ Է Ն Բ Ե Ր Ի Ա Ր Կ Ղ

Բացի դրանից նա պատուիրեց մի փառա-
ւոր ճանապարհորդական լիշատակարան օրա-
գրութեան և իւր տպաւորութիւններն արձա-
նագրելու համար։

Այնուհետև նա Մարսէլից բերել տուեց
մի ամբողջ բեռը պաշարադէն, մի նոր տեսակի
վրան, որ մի ընդամենը բացվում էր ու ծածկը-
վում, ճահճալին կօշիկներ, երկու հատ հովա-

նոց, մի տառատուկ և կապոյտ ակնոցներ աչքերը պահպանելու համար: Վերջապէս դեղավաճառ Բեգիւքէն պատրաստեց նրա համար մի փոքրիկ, բայց շատ յարմար դեղարան բոլոր անհրաժեշտ պարագաներով:

Խեղճ Տարտարէն, այդ ամեն պատրաստութիւնները նա տեսնում էր ոչ թէ իւր համար, այլ Տարտարէն-Սանխօյի կատաղութիւնը հանդարտացնելու համար: Այն օրից երբ ուղեւորութիւնը վերջնականապէս վճռուել էր, Սանխօն այլևս գիշեր ու ցորեկ մի րոպէ հանգատութիւն չէր տալիս մեր թշուառ հերոսին:

ԺԳ

Ուղեւորութիւն:

Վերջապէս հասաւ օրը. հանդիսաւոր և մեծ օր:

Առաւօտն այն գլխից ամբողջ Տարասկօնը ոտի վրայ էր, խռնուած Աւինիօնի ճանապարհի վրայ և բաօբաբի փոքրիկ տնակի շուրջը:

Մարդիկ բարձրացել էին պատուհանները, կտուրների վրայ, ծառերի գլուխը: Ռոնայի նաւատիրները, բեռնակիրները, հասարակ մշակ-

ները, արհեստաւորները և վաճառականները, դերձակուհիները և կտաւագործները, ժողովաւանի անդամները, մի խօսքով ամբողջ քաղաքը ներկայ էր այդտեղ. և ոչ միայն քաղաքը այլ և շրջակայ գիւղերից բազմաթիւ հանդիսականներ:

Բոլոր այդ ահագին ամբոխն իրար հրելով խռնվում էին Տարտարէնի դռան մօտ, այն բարի ու կտրիճ Տարտարէնի, որ գնում էր Թուրքերի աշխարհը առիւծներ սպանելու:

Տարասկօնցիների համար Ալթիը, Աֆրիկան, Յունաստանը, Պարսկաստանը, Տաճկաստանը, Միջագետքը, այդ բոլորը միասին կազմում են մի շատ մութ, համարեա առտոսպելական մի աշխարհ, որ ընդհանուր անուամբ կոչվում է Թիւրքիա կամ ուղղակի Թուրքեր:

Այդ խռնն բազմութեան մէջ զլխարկների որսորդներն իրանց պետի լաղթանակով փառաւորուած, գլուխները բարձր բռնած, հպարտ-հպարտ դէսուդէն էին պտրտում:

Բաօբաբի տան առաջ կանգնած էին երկու կառք: Ժամանակ առ ժամանակ դուռը բացվում էր և այդ միջոցին ներսում երևում էին միքանի անձինք, որոնք սիգոճեմ զբօնում էին փոքրիկ պարտէզում: Ծառաներն այդ դռնով դուրս էին բերում զանազան կապոց-

ներ, արկղներ, պայուսակներ և գարաղւմ էին կառքերի վրայ։ Ծղարաւայի մ զգմով խոսեց զայն իւրաքանչիւր կապողը դուրս բերելիս ամբոխը գորգովում և բարձր ձայնով տալիս էր իրերի անունը. «Այդ վրանն է... այդ պաշարեղէնն է... այդ դեղարանն է... սրանք էլ զէնքերի արկղներն են...»։ Եւ գլխարկների որսորդներն սկսում էին երկար ու բարակ բացատրութիւններ տալ այդ իրերի մասին։

Յանկարծ ժամը տասին մօտ մի ահագին շարժում ընկաւ բազմութեան մէջ։ Պարտէզի դուռը ճռնչաց և բացուեց։

— Ահա ինքը... ահա ինքը, — գոռացին ամեն կողմից։

Այո, նա ինքն էր որ կար...։ Եւ երբ նա երևաց դռան շեմքի վրայ, ամբոխը սարսափած բացականչեց.

— Տէր Աստուած, կարծես թուրք լինի...։

— Ակնոցներ էլ է դրած...։

Տարասկօնցի Տարտարէնը, Ալթիր ուղեւորուելով, յիրաւի պարտք էր համարել ալթիրական զգեստ հագնելու. նա հագել էր մի լայն սպիտակագոյն վարտիկ, կարճ բաճկոնակ մետաղեայ դեղին կոճակներով, մէջքին կապել էր երկու ոտք լայնութեամբ կարմիր գօտի, ծոճրակը բաց, ճակատն ածելած, գլխին մի ահա-

գին ֆէս դրած երկայն կապտագոյն փիւսկիւլով։ Բացի դրանից ամեն մի ուսից մի-մի ահագին հրացան կախ արած, մի ահագին դանակ զօտիկը խրած, փորի վրայ էլ մի հատ փամփուշտի պայուսակ և մի ատրճանակ էլ կողքից քաշ ձգած։ Ահա նրա բոլոր սպառազինութիւնը...։

Բոլոր ներողութիւն, ես մոռացայ չիշել ակնոցները — մի գոյգ սարսափելի խոշոր կապուտ ակնոցներ, որոնք փոքրիշատէ ծածկում էին մեր հերոսի վերին սատիճոնի ահռելի կերպարանքը։ Կեցցէ, Տարտարէնը, կեցցէ, Տարտարէնը, աղաղակեց ամբոխը։ Տարտարէնը ժպտաց, բայց գլուխ չտուեց, որովհետեւ հրացաններն արգելում էին նրան այդ տեսակ շարժումներ անելու. բացի դրանից նա այժմ շատ լաւ էր հասկանում ժողովրդականութեան գինը։ Շատ կարելի է որ այդ ըտելին նա իւր սրտի խորքում անիծում էր այդ չիմար ամբոխին, որ համարեա թէ ստիպել էր նրան հեռանալ Տարասկօնից, թողնել այդ սիրուն տնակը, իւր տաք սենեակներով և կակուղ կահ-կարասիքով...։ Այո, շատ կարելի է, որ նա սարսափելի կերպով անիծում էր այդ ամբոխին, բայց երեսոնց ի հարկէ այդ չէր ցոյց տալիս...։

Հանդարտ և հպարտ, թէև փոքր ինչ

սխալման, նա դուրս եկաւ փողոց, նայեց
դռան առաջ կանգնած կառքերին և տեսնելով
որ ամեն բան կարգին է, ուղղեց իւր քայլերը
դէպի երկաթուղու կայարանը առանց զոնէ մի
անգամ գլուխը դէպի յետ իւր տունը դարձ-
նելու: Նրա ետևից դնում էր քաջասիրտ հը-
րամանատար Բրաւիդան, քաղաքագլուխ Լադէ-
ւէզը, այնուհետև ղինավաճառ Կոստէկալը և
բոլոր գլխարկների որսորդները. դրանց ետևից
կառքերը, կառքերի ետևից էլ ժողովուրդը:

Կայարանի առաջ նրան սպասում էր եր-
կաթուղու կառավարիչը, որ ընդառաջ գալով
միքանի անգամ ջերմ կերպով սեղմեց նրա
ձեռքը:

Փարիզ-Մարսելյեան գնացքը դեռ չէր եկել:
Տարտարէնը և իւր բարեկամները մտան կայա-
րանի դահլիճը: Ժողովրդի մէջ կարգը պահպա-
նելու համար երկաթուղու կառավարիչը զի-
նուորներ դրաւ մուտքի առաջ որ մարդ ներս
չթողնեն:

Քառորդ ժամուայ չափ Տարտարէնը ձե-
մում էր դահլիճում շրջապատուած գլխարկների
որսորդներով: Նա խօսում էր նրանց հետ իւր
ճանապարհորդութեան, իւր վտանգաւոր որ-
սորդութիւնների մասին և խոստանում էր մի-
մի հատ առիւծի մորթի ուղարկել նրանց հա-

մար: Սմեն մէկն շտապում էր իւր անունը
գրել նրա յիշատակարանի մէջ...:

Հանգիստ և զուարթ, ինչպէս Սոկրատը
թոյնը խմելու ըուպէին, անվեհեր Տարտարէն
ամենքին մի-մի անուշ խօսք, մի-մի ժպիտ էր
նուիրում: Նա խօսում էր պարզ, փոքր ինչ մե-
լամաղձոտ ձայնով. կարծես թէ մեռնելուց առաջ
նա կամենում էր նախապէս ամենքի սիրտը
լցնել բարի յիշատակներով և խորին ցաւակ-
ցութեամբ: Լսելով իրանց պետի այդ մելամաղ-
ձիկ խօսակցութիւնը որսորդներից միքանիսը
լաց էին լինում, միքանիսն էլ, ինչպէս օրինակ
քաղաքագլուխ Լադէւէզը և դեղավաճառ Բե-
զիւքէն սաստիկ խղճահարկում էին...: Ժողո-
վուրդը, դրսում կանգնած, վանդակների արան-
քից նայում էր և անդադար աղաղակում. „Կեցցէ
Տարտարէնը... Կեցցէ Տարտարէնը:

Հասաւ վերջապէս բաժանուելու ժամը...
շոգեկառքի խուլ գըրգոցը և սուր շվոցը թըն-
դացրին կայարանի կամարները...:

— Մնաս բարով, Տարտարէն... մնաս բարով,
Տարտարէն... մնաս բարով... մնաս բարով...
մնաս բարով...:

— Մնաք բարով, ամենքդ էլ, ասաց չնաշխար-
հիկ մարդը և յանձին քաջասիրտ հրամանատար

Բրաւիդայի գրկեց իւր սիրելի և թանկագին Տարասկօնը:

Յետոյ արագ քայլերով մօտեցաւ շոգեկառքին և մտաւ վագօններից մէկը, որ լիքն էր փարիզեցիներով: Փարիզեցիները քիչ էր մնում վախից ուշաթափ լինելին, երբոր տեսան այդ տարօրինակ մարդուն այնքան հրացաններով ու ատրճանակներով սպառազինուած:

ԺԴ

Մարսէլի նաւահանգիստը: Ծովազնացութիւն:

186... Թուին, Դեկտ. 1-ին, կէսօրուայ ժամանակ, մի զեղեցիկ ու պայծառ ձմեռնալին օր, մարսէլցիներն իրանց Կաննըրէէր անուանուած նշանաւոր փողոցի վրայ զարմացմամբ նկատեցին մի թուրք. այս, մի իսկական թուրք, միայն թէ ոչ այնպիսի թուրք, որի նմանը շատ ու շատ յաճախ է պատահում վաճառաշահ Մարսէլում:

Հարկաւոր է արդեօք ասել որ այդ նոր թուրքը Տարտարէնն էր, Տարասկօնցի մեծն Տարտարէնը: Շրջապատուած իւր զէնքերի արկերներով, իւր գեղարանով, պաշարեղէններով

նա գիմում էր դէպի նաւահանգիստը, որտեղից Զուաւ անունով նաւով պիտի ծովագնաց լինէր դէպի Միջերկրականի միւս ափը: Դեռ ևս տարասկօնցիների ովսանանների ազդեցութեան տակ, միանգամայն յափշտակուած Մարսէլի երկնքով և ծովի շնչով, Տարտարէնը զուարթագէտ առաջ էր գնում. հրացաններն ուսին դրած և աչքերը չափ զիտում էր Մարսէլի հրաշալի նաւահանգիստը, որ նա իւր կեանքում առաջին անգամն էր տեսնում: Խեղճ մարդն այն աստիճանի սքանչացել էր որ կարծում էր թէ այդ ամենը երազումն է տեսնում: Նրան այնպէս էր թվում որ ինքը բոլորովին ուրիշ մարդ է, մի նշանաւոր նուապետ և որ ինքը թափառում է այն ֆանտաստիքական քաղաքներից մէկում, որոնց մասին կարդացել էր Հազար ու մի գիշերուայ մէջ:

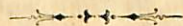
Նրա աչքի առաջ բարձրանում էր մի ամբողջ անտառ հազարաւոր կոյմերի, ծածանում էին երկրագնդի բոլոր պետութիւնների դրօշակները—շուէրական, ռուսական, յունական, թուրիզի, ամերիկական, և այլն և այլն: Ամեն տեսակի և ամեն մեծութեան նաւեր՝ զարդարուած յաւերժահարսների, աստուածուհիների, սուրբ կոյսերի և ուրիշ պատկերներով, մէկ-

մէկու մօտ այնպէս խռնուել էին ծովափում, որ նրանց արանքում հազիւ կարելի էր նկատել ջրի մի փոքրիկ կտոր... Գոռում-գոչիւն, աղաղակ՝ և այն էլ աշխարհի բոլոր լեզուներով թնդացնում էին նաւահանգիստը, որ ծածկուած էր մաքսառուների, գործակալների, բեռնակիրների ու մշակների մի ամբողջ բանակով։ Աւելի հեռուն տարածվում էին խանութները սկսած ամենաշքեղ մազազիններից մինչև ծխից սևացած փոքրիկ կրպակները, որոնց մէջ նաւաստիներն իրանց համար կերակուր էին պատրաստում։ Այդտեղ կարելի էր տեսնել ամեն տեսակ առևտուր և ամեն տեսակ ապրանք— ծխամորճներ, կապիկներ, թուխակներ, պարան, առագաստի կտաւ, հագարումի տեսակ մանր-մունր իրեղէններ և խաղալիքներ, աշագին ոսկեզօծ կանթեղներ, ժանգոտած ճախարակներ, հնամաշ խարիսխներ, ծովային հեռազիտակներ՝ ծան-Բարի և Դիւզէյ-Տրիւէնի ժամանակուանից մնացած։ Նաւաստիները և մանրուք ծախող կանայք անդադար անցուղարձ էին անում մի-մի կողով կամ տաք-տաք կերակրի ամանները ձեռներին... Ահազին քանակութեամբ փռուած էին այդտեղ մետաքսեղէններ, մետաղներ, փայտեղէն, բրդեայ գործուածներ, շաքար, բամբակ, օղի և շաքարե-

ղէզն։ Մէկ խօսքով կատարեալ մի խառնուրդ Արևելքի և Արևմուտքի։

Ամբողջ նաւահանգիստն անընդհատ շարժման մէջ է։ Մէկ նաւ դուրս է գալիս, միւսը գալիս է, մէկը դուրս է գալիս—միւսը գալիս է. և այդպէս առաւօտից մինչև գիշեր ու գիշերուանից մինչև առաւօտ։ Եւ բոլոր ժամանակ օդը թնդում է անիւների և մեքենաների դղրդոցով, նաւաստիների աղաղակներով, մշակների գոռում-գոչիւնով, երգերով, շոգենաւերի շվոցներով, գանգակների ղօղաջիւնով։ Իսկ այդ ամենի վրայից փչում է ծովային հոդմը, որ վերցնում է բոլոր այդ ձայները, այդ աղաղակները և քշում, թափ տալիս ու խառնում իւր սեպհական ձայնի հետ՝ կազմելով մի կատաղի, մի վայրենի երաժշտական հնչիւն, որ թեւ է տալիս և մղում մարդուն հեռու հեռու, աշխարհի մէկ ծայրից մինչև միւս ծայրը։

Ահա այդ գիւցազնական փողի ձայնովն էր որ մեր անվեհեր Տարտարէնը մտաւ նաւառիւծների աշխարհը գնալու համար...

դրոշմաւ զն յանդառախ խցսով թէ՛ Ս. անբխ-
ւիցանեակով մ իցլեակով
-նոցաւ տաշմցմա մտախմբաւամ ջրոցն
ցաւն լովար թ սղոք ամ թէ՛ Ս. թ ջն մա-
տկար ցաւն—տկար թ սղոք ցլին թ աղար
-իր ա զմիք մչմին ընտաւաւա սխարաւ մ թ
թոմանախ զոյնց մ տաւաւա մչմին ըմմաւոյն
իցմամնցմն մ իցմնչմն թ նախմն զո-
-նաւն խոցմնխաղարա իցմնխաղարաւ խոցոցոց
իցմամնքոց խոցիքոց խոմնչոք-նաւոք իցմն
րա լաւ խոմնչոքոք իցմնխարմաք խոցմնքոք
զո շնրոք միլախոք թ նաւոք ընաղի իմնա
-նաւարա րա զցմնչաւ րա զոյոց թ նամնքոք
զալ նամնաւաւ ա տկաւ իաւն նաւոց մ զոմն
-իլաւաւն զն խոցմնքոք ուն իմնչաւ մախաշարմ
թ մն զո մոյնն մախաւաւաւ իմնչաւն զն
-նաւն խոցմն իմնչոցն նաւն մ տկաւ
-յղաւն աւն մչմին ըմպաւն թն իշտաւչա
մխաւնաւ իրոք մախաւաւաւաւ րա ուն
-ամաւաւն զմնչաւաւաւ զմնչաւ զն զո զն
-...ցաւնն խոցմն զիշտաւչա իցմննչաւ

մէջքի գօտին անգամ յետ անելու և ազատուելու
իւր ծանր սպառազինութիւնից: Ահազին դաշոյնը
սեղմում էր նրա կուրծքը, ատրճանակները քիչ
էր մնում ազդրները ջարդոտեն: Եւ ի լրումն
այդ բոլոր տանջանքների Տարտարէն-Սանիօն էլ
միւս կողմից էր անդադար նեղացնում և հայ-
հոյում խեղճ հերոսին: Վառվառ զինքով
Յիմար, տեղն է... ետքից չէի ասում...
Հը, ուզում էի՝ անպատճառ Աֆրիկան դնալ...
Համեցէք, այդ էլ քեզ Աֆրիկան, ինչպէս է...
Բայց ամենից սարսափելին այն էր որ մինչդեռ
նա այդպէս տանջվում էր իւր փոքրիկ խցի մէջ,
փոքր ինչ հեռու՝ ընդհանուր դահլճում միւս
ճամբորդներն անդադար ծիծաղում, հրհուում,
երգում և թուղթ էին խաղում: Այդ ճամբորդ-
ների մէջ կային բազմաթիւ զինուորական սպա-
ներ, թեթեւ կանայք և օրիորդներ, թափա-
ռական դերասաններ ու դերասանուհիներ, մի
հարուստ մահմեդական, որ վերագրառնում էր
Մեքքայից, մի արանացի արքայազարմ իշխան,
որ անդադար խաղում ու քէֆ էր անում:
Դրանցից ոչ մէկին ծովը չէր բռնում, ուստի
նրանք էլ բոլոր ժամանակ շամպանեա էին
խմում և զուարճախօսում: Զուարիկ նա-
ւապետի հետ, որ մի շատ ուրախ և զուար-
ճախօս մարտիկն էր և գերկու կին էր պա-

հում—մէկը Մարտելլում, միւսը Ալփիրում:
Տարտարէնը իւր մտքում անիծում էր այդ
բոլոր ճամբորդներին, որոնք աւելի ևս զրգը-
ռում էին նրա տանջանքը:
Գլխով շարժւալէս երրորդ օրը, կեսօրեց ցատույ,
մի տարօրինակ շարժում սկսուեց անաւի վրայ,
որն անխաբի մեր հերոսին թափուել իւր թըմ-
րութիւնից: Զանգերը տալիս էին, անաւապտի-
ները հետուգէն էին վազվզում: Ի՞նչ յայտնի
մնում—Մեքենան դէպի առաջ, մեքենան դէպի
յետ, գոռում էր անաւապտը, կտրուած ու
խռպոտ ձայնով: Գլխով և ոտով ինչ և ուզէի
—Ստօպ, կանգնիր: Եւ անուր կանգ առաւ:
Ճօճուելով ջրի մէջ, ինչպէս օդապարիկը օդի
ալիքներում: Գլխով և ոտով ինչ և ուզէի
գտալ Այդ անկարծական դէպքը սարսափեցրեց
Տարտարէնին: Գլխով և ոտով ինչ և ուզէի
այդ — Օգնեցէք, օգնեցէք, խեղդվում ենք,
դուռաց նա ահա յետ ձայնով և մէկ անգամից
ոյժերն իրան հաւաքելով դուրս ցատկեց խցից
և սպառազինուած բարձրացաւ անաւի տախ-
տակամածի վրայ: Գլխով և ոտով ինչ և ուզէի
— Գլխով և ոտով ինչ և ուզէի
... ամբողջով իմ յամախօսած ասե-
լին մամխաճառն իմ ամբողջովն

— Ինչո՞ւ... —

— Ի՞նչպէս թէ ինչո՞ւ մի թէ չէք տեսնում... —

— Ի՞նչ... —

— Ահա այդ աւագակներն են։

Նաւապետը զարմացած նայում էր Տարբ-

տարէնի երեսին։ Այդ բոպէին մի ահագին

խափշիկ մեր հերոսի դեղարանը կռնակին բար-

ձած վազելով անցնում էր նրանց մօտով։ «Ապա-

սիր, թշուառական», գողաց Տարասկօնցին և

սուրը ձեռքին վազից դէպի խափշիկը։

Նաւապետը նրա առաջը կտրեց և ձեռքը

ձգեց նրա գօտկին։

— Հանգստացէ՛ք, ի սէր Աստուծոյ, որանք

աւագակներ չեն... ծովային աւագակները վա-

ղուց արդէն վերացել են ուշխարհի երեսից...

սրանք հասարակ բեռնակիրներ են։

— Բեռնակիրներ... —

— Այո, հասարակ բեռնակիրներ, սրոնք

ապրանքը տեղափոխում են նաւէն ցամաքի

վրայ։ Յետ դրէք ձեր սուրը սլափեանի մէջ,

տուէք ինձ ձեր տոմսակը և գնացէ՛ք այդ խափ-

շիկի ետեւից։ Նա կ'առաջնորդէ ձեզ հիւրանոց

կամ ուր որ կամենաք... —

Տարտարէնը փոքր ինչ կոտրուած, տուեց

իւր տոմսակը և խափշիկի ետեւից իջաւ մի ա-

հագին մակուկի մէջ, որտեղ արդէն դարսուած

էին նրա բոլոր արկղները, զէնքերը, պաշարե-

ղէնը։ Խափշիկը բարձրացաւ այդ արկղների

դէզի վրայ և ծնկները ձեռքերի մէջ առած

կապիկ նման պզդից մի ուրիշ խափշիկ էլ

սկսեց թիավարել... —

Այդ երկու կապիկները ծիծաղելով նայում

էին Տարտարէնի երեսին և բաց էին անում

իրանց սպիտակ կաթնագոյն ատամները։

Նաւակի գլխին պինդ կանգնած, մ.ժ Տա-

րասկօնցին ձեռքն ամուր զրել էր սրի երախա-

կալին և սպասում էր. չնայելով նաւապետի

խօսքերին նա այսուամենայնիւ գեռ բոլորովին

վստահ չէր այդ սևամորթ բեռնակիրների վրայ,

որոնք այնքան քիչ նմանութիւն ունէին Տա-

րասկօնի քաջասիրտ բեռնակիրների հետ... —

Հինգ բոպէից լետոյ նաւակը կանգ առաւ

ցամաքի մօտ և Տարտարէնը ոտ դրեց այն

բարբարոսական հողի վրայ, ուր երեք հարիւր

տարի առաջ մի սպանիացի կալանաւոր Միքա-

յէլ Սերվանտէս անունով, բանտապետների խա-

րագանների տակ, յօրինում էր այն չնաշխարհիկ

վէպը, որ պիտի կրէր Դոն-Էիշտօնի անունը... —

—

—

—

—

—

— Ժողովար, զգեցմէր, զոր մտքից ցոյց աղմ միջ
միջ մտքից քաւ աղբիւր զգաց զմիջ մտքի
ճարտարէնի հասնելը։ Ո՛ր են թուրքերը։ Թուրքեր
չկան։ Հիտաթ ափու մի։

Ո՛վ Միքայէլ Սերվանտէս Սաավէտրա,
եթէ ճշմարիտ է որ այն վայրերում, ուր ապ-
րել են մեծ մարդիկ, միշտ մնում է այդ մեծ
մարդկանցից մի ինչ-որ բան, որ թափառում
և սաւառնում է օդի մէջ մինչև դարերի վերջը,
ապա ուրեմն քո մնացորդդ այդ բարբարոսական
ափերում պիտի ցնծար և խայտար տեսնելով
այդտեղ ճարասկօնցի ճարտարէնին, հարաւային
Փրանսիացիների այդ սքանչելի տիպարին, որի
մէջ մարմնացած էին քո զրբիդ երկու հերոս-
ները—Դօն-Քիշօտը և Սանխօ-Պանչօն։

Օրը պայծառ էր և արեգակնային։ Ծովի
ափում հազիւ նկատվում էին մաքսատան
միքանի ծառայողներ, միքանի արժիրցիներ,
որոնք սպասում էին նաւի հասնելուն, միքանի
մաւրիտանացի արաբներ, որոնք ծալապատիկ
նստոտած ծխում էին իրանց երկայն չիբուխ-
ները և միքանի հատ էլ մալթացի նաւաստի-
ներ, որոնք ուռկանները ձգել էին ծովը և
ձուկ էին որսում։ Հազարաւոր ճերմակ ձկնիկ-
ներ արծաթի դրամների նման փալլում և շող-

շողում էին ուռկանների ցանցերի արանքից։
— մալթացի հէնց որ ճարտարէնը ոտքը դրեց
ցամաքի վրայ ամբողջ ծովափը մէկ անգամից
կարծես հողի առաւ, կերպարանափոխուեց։
Մի խումբ վայրենիներ, աւելի դաժան քան թէ
նաւի վրայի խափշիկները, գետնի տակից բըս-
նելով կարեցին մեր հերոսի առաջը։ Բարձրա-
հասակ արաբներ ծածկուած միայն մի հատ
բրդեայ տիածանելիքով, կարճահասակ մաւրե-
տանացիներ զրգրեակների մէջ փաթաթուած,
խափշիկներ, թուռուզցիներ, մոսհոնիներ, մզա-
բեթներ, հիւրանոցի սպասաւորներ, ճերմակ
գոգնոցներով—ամենքը շրջապատեցին խեղճ
ճարտարէնին և գոռալով, իրար հետ կռուելով
սկսեցին դէտուդէն ձգձգել նրա իրեղէնները։
Սէկը պաշտրեղէնն էր քաշ տալիս, միւսը դե-
ղարանը, երրորդը գէնքերի արկղը. այդ իրերը
դարձոտում էին մի ինչ-որ տարօրինակ կառքի
մէջ և ամեն կողմից տալիս էին ալլալ հիւ-
րանոցների անուաններ, մէկը միւսից անճոռնի,
մէկը միւսից տարօրինակ։ Գարազ մալթացաւ
նեւ։ Սյր գոռալիս գոռում-գոռումից գլուխը
կորցրած՝ ճարտարէնը դէս էր վազում, դէն էր
վազում, ձեռքերով սրան էր հրում, նրան էր
հրում, բարկանում էր, հայհոյում էր, և չիմա-

նալով թէ ինչ կերպ իւր միտքը հասկացնէ
այդ բարբարոսներին, նա սկսում էր կամ ֆրան-
սերէն ճառախօսել կամ գաւառական բարբա-
ռով և կամ մինչև անգամ լատիներէն լեզուով,
թէև նրա լատիներէն իմացածն էլ մեծ բան
չէր: Բայց, աւսդ, այդ ամենն իզուր էր. նրան
ոչ ոք հասկացող չկար...: Բարեբաղդաբար այդ
ընկերին մի կարճահասակ մարդ, համազգեստը
հագին, դեղին օձիքով, մի երկայն գաւազան
ձեռքին երկնքից իջած հրեշտակի նման մէջ
մտաւ և գաւազանի հարուածով սկսեց ցրուել
այդ խառնիճաղանճ ամբոխը: Այդ մարդը քա-
ղաքի ոստիկաններից մէկն էր: Շատ քաղաքա-
վարի կերպով նա առաջարկեց Տարտարէնին
իջնել եւրոպական հիւրանոցում և նրա ապ-
րանքը լանձնեց այդ հիւրանոցի սպասաւոր-
ներին:

Հէնց առաջին քայլերից Տարտարէնը մնաց
ափշած, բերանը բաց: Նա Ալֆիլը երեւակա-
յում էր մի օրէկեան, առասպելական, կա-
խարդական քաղաք, մի ինչ-որ խառնուրդ Կոս-
տանդնուպօլսի և Ջանզիբարի...: Բայց այժմ
նրա առաջ փռուած էր համարեա նոր Տարտա-
րէնը...: Սրճարաններ, հիւրանոցներ, լայն
փողոցներ, չորսյարկանի տներ, մի փոքրիկ հը-
րապարակ, ուր զինուորական երաժշտական

խումբը նուազում էր Օֆֆէնբախի պօլկաները,
գեղեցիկ հագնուած տղամարդիկ և տիկիներ,
միքանի հատ կօկոտներ և բազմաթիւ զինուո-
րականներ, զինուորներ, սպաներ և ոչ մի հատ
թուրք...: Այո, ոչ մի հատ թուրք, բացի միակ
Տարտարէնից... Նա սկսեց մինչև անգամ քա-
շուել, երբոր անց էր կենում հրապարակից.
ամենքը զլուխները ծռած նրան էին մտիկ
տալիս. երաժիշտները կանգ առան և Օֆֆէն-
բախի պօլկան թի երկու վայրկեան մնաց ընդ-
հատուած:

Երկու հատ հրացան ուսերին դրած, ա-
տրըճանակը կողքից քաշ արած, Տարտարէնը
լուրջ և սիգածեմ քայլերով անցաւ այդ ամբոխի
միջով. բայց երբոր հասաւ հիւրանոց, նրա
ջղերն ալլես չկարողացան համբերել և նա
թուլացած զլորուեց գետին: Տարասկօնը, Մար-
սէյը, Միջերկրական ծովը, ալբանացի իշխանը,
ծովային աւազակները — այդ բոլորը խառնուե-
ցին, տակն ու վրայ եղան նրա գլխի մէջ...
Ձեռքերի վրայ ներս տարան նրան սենեակ,
զէնքերը վերցրին, շորերը հանեցին և կամե-
նում էին արդէն ուղարկել բժշկի ետեւից. բայց
մեր հերոսը հէնց որ զլուխը դրեց բարձին՝
սկսեց մի այնպէս քաղցր խումփացնել, որ հիւ-
րանոցի տէրն ալլես տւելորդ համարեց դիմել

գիտութեան օգնութեան... Ամենքը կամացուկ
դուրս պրծան սենեակից և դուռը վրայ դրին։
... Բայց Գրիգորը մնաց և անհանգիստ
... Գրիգորը մնաց և անհանգիստ
... Գրիգորը մնաց և անհանգիստ

Քաղաքային ժամացույցը ժամը երեքն էր
խփում, երբոր Տարտարէնը զարթնեց։ Նա քնել
էր մի ամբողջ գիշեր, մի ամբողջ առաւօտ և
կէսօրից յետոյ էլ մի քանի ժամ։ Բայց պէտք է
խոստովանուէր որ նախընթաց երեք օրը խեղճ
շատ էր տանջուել...

Սչեքերը բաց անելուն պէս իսկոյն նրա
մաքով անցաւ որ այժմ գտնվում է առիւծների
աշխարհում. և քնի ծածկում ձեզանից, երեւ-
կայելով թէ առիւծներն այդքան մօտ, համա-
րեա իւր քիտակին են, թէ պէտք է վեր-
ջապէս դէմ առ դէմ հանդիպէ նրանց հետ,
բռնու... մի սառը դող անցաւ նրա ամբողջ
մարմնով...։ Տարտարէնն աւելի խորը խրուեց
բարձերի և վերմակի տակ...

Սակայն մի քանի րոպէից յետոյ շնորհիւ
իրան շրջապատող տաք և պայծառ եղանակին,

մեծ և լուսաւոր սենեակին, մաքուր և կապու-
տակ երկնքին նրա տրամագրութիւնը կամաց-
կամաց սկսուեց բարեփոխուել. իսկ երբ նա
հէնց անկողնի մէջ մի թեթեւ նախաճաշիկ էլ
արաւ ու մի քանի բաժակ էլ զինի դատարկեց,
կրկին նախկին հերոսը դարձաւ և «դէպի ա-
ռիւծները, դէպի առիւծները» գոռալով դուրս
ցատկեց անկողնից և շորերը հագաւ։

Ահա նրա գործողութեան ծրագիրը. առանց
ոչ ոքի մի բան ասելու դուրս գալ քաղաքից
դուրս, թափանցել աւազոտ անապատը, սպա-
սել այնտեղ մինչև գիշերը վրայ հասնի, դա-
րանամուտ լինել և առաջին առիւծը որ հան-
դիպի՝ հըռ-վըռ կրակ տալ...։ Յետոյ միւս ա-
ռաւօտ վերագառնալ հիւրանոց, մի լաւ նա-
խաճաշիկ անել, ընդունել այժիրցիների շնոր-
հաւորութիւնները և մի կառք ուղարկել սպա-
նած գազանը քաղաք բերելու համար։

Նա շտապով սպառազինուեց, ճանապարհ-
հորդական վրանը ձգեց կռնակին և վիզն ուղիղ
բռնած դուրս եկաւ փողոց։ Որպէս զի ոչ ոք նրա
մտադրութիւնը չհասկանալ, նա ոչ ոքից հար-
ցուփորձ չարաւ ճանապարհի մասին, այլ դիմեց
ուղղակի դէպի աջ, հասաւ մինչև Բաբե-Սաղունի
կամարները, որտեղ բազմաթիւ այժիրական
հրէաներ սարգերի նման ուստայներ լինեց

դարանակալած իրանց փոքրիկ խառնութենքից նայում էին նրա վրայ. յետոյ անցաւ թատրոնական հրապարակից, մտաւ քաղաքի արուարձաններից մէկի մէջ և վերջապէս դուրս եկաւ այն մեծ փոշեկից ճանապարհի վրայ, որ տանում էր դէպի Մուստաֆա:

ձանապարհը բռնուած էր բազմաթիւ հանրական քերով, հասարակ կառքերով, եղնասայլերով, խոտի բեռներով, գինուորներով, փոքրիկ էշերի կարաւանով, հաց ծախող խափշիկ կանանցով, ալջասցի գաղթականներով, կարմրահասակներ՝ սպահիներով: Այդ ամբողջ բազմութիւնը գոռալով, գոչելով, երգելով, ածելով ընթանում էր փոշեկից ճանապարհով, որի երկու կողմը սփռւում էին բազմաթիւ խառնութենք, կրպակներ, զինետներ, մսավաճառանոցներ և այլ աղտոտ շինութիւններ...

— Ա՛յ ի՞նչ սրանց գոված Արևելքը, — մտածում էր մեծն Տարտարէնը նայելով այդ խառնաճամուկ բազմութեան վրայ. — ո՛ւր են հապաթուրքերը. ես թուրք այստեղ շատ քիչ եմ տեսնում:

Նա վերջին խօսքը դեռ չէր արտասանել, մէկ էլ յանկարծ նրա աչքովն ընկաւ մի փառաւոր ուղտ, որ հնդկաւի նման փքուած, ծոնը ու ահագին քայլերով անցնում էր նրա

մօտով: Տարտարէնի սիրտն սկսեց տրոփել: Արդէն ուղտերը երևացին. կրնշանակէ առիւծներն էլ շատ հնու չեն: Եւ իրաւի փոքր ինչ անցած նա նկատեց մի խումբ որսորդներ, որոնք հրացաններն ուսներին դրած գալիս էին իւր հանդէպ:

«Վախկոտներ, — մտածեց մեր հերոսը անցնելով նրանց մօտից, — վախկոտներ և թուլասիրտներ. չեն ամաչում խմբով են դուրս գալիս առիւծի վրայ և այն էլ շները ետեւներից ձգած»: Խեղճ մարդը մտքովն անգամ չէր կարող անցկացնել որ Ալթիրում բացի առիւծից ուրիշ կենդանու որս էլ կարող է լինել:

Սակայն որսորդների ուրախ և ինքնաբաւական դէմքը մի կողմից, միւս կողմից էլ շներով և պալուսակներով առիւծներ որսալու նահապետական եղանակն այն աստիճան հետաքրքեցին Տարասկոնցի հերոսին, որ նա մօտեցաւ նրանցից մէկին և մի թեթեւ արհամարհական ժպիտ երեսին հարցրեց.

— Բարեկամ, որսներդ ի՞նչպէս է:

— Վատ չէ, պատասխանեց որսորդը մի զարմացական հայեացք ձգելով Տարտարէնի սարօրինակ սպառազինութեան վրայ:

— Իսկի սպանեցիք թէ չէ:

— Ինչպէս չէ... և բաւական մեծ քանա-

բում բռնած Տարտարէնը ծնկաչոք պառկեց
գետնի վրայ և սկսեց սպասել... Անցաւ մի
ժամ, երկու ժամ, Տարտարէնն սպասում է, բայց
ոչինչ չէ երևում... Այն ժամանակ նա մտա-
բերեց որ նշանաւոր որսորդներն առիւծներին
հրապուրելու համար միշտ իրանց հետ վեր-
ցնում են մի ուղի այդ ուղի ոտը թոկով կանգնում
են և թոկը քաշելով ստիպում են նրան մկը-
կալ: Տարտարէնը իւր հետ ուլ չունենալով
մտածեց ինքը նրա տեղը բռնել, ուստի սկսեց
ուղի ձայնով «մէ-մէ» մկըկալ:

Սկզբում նա հանդարտ ու կամաց էր մկը-
կում, որովհետեւ սրտի խորքում վախենում էր
որ չլինի թէ առիւծները յանկարծ լսեն և գան...
բայց լետոյ տեսնելով որ ոչ ոք չէ գալիս, նա
սկսեց աւելի բարձր ձայնով մկըկալ՝ «մէ...մէ...»:
Պարծեալ ոչ ոք չերեաց... վերջապէս համբե-
րութիւնից դուրս գալով նա միքանի անգամ
իրար վրայ «մէ...մէ... մէ...» մկըկաց և այն էլ
այնպիսի բարձր ձայնով որ ուլը կամաց-կամաց
ահագին եղ դարձաւ...:

Յանկարծ՝ նրանից միքանի քալ հեռու
կարծես գետնի տակից մի ահագին սև բան
դուրս պրծաւ... Տարտարէնը ձայնը գցեց փորը:
Ահագին սև բանը գլուխը բարձր ու ցած էր
անում, գետինը հոտոտում էր, թռչկոտում էր,

վազվզում էր, մէկ անյայտանում էր, մէկ էլ
նորից երևում... ինչ խօսք որ այդ մի առիւծ
էր...: Արդէն շատ պարզ երևում էին նրա
չորս կարճիկ թաթերը, ահռելի մարմինը և
մթութեան մէջ փայլատակող գոյգ աչքերը:
Տարտարէնը հրացանը կայրեց թշին, ոտը վեր
քաշեց և բամբ-բամբ... կրակ տուեց...: Յե-
տոյ նա ցատկից միքանի քալ դէպի լետ,
որսորդական դանակը հանեց և մնաց տեղը
արձանացած: Վազվզում էր, մի քանի քալ հեռու
էր, մի քանի քալ հեռու էր, մի քանի քալ հեռու էր...

Մի սարսափելի մոնչիւն արձագանք տուեց
հրացանի ձայնին:
„Կաշաւ“, աղաղակեց բարեսիրտ Տարասկոն-
ցին և պատրաստուեց դէմ դնել վիրաւորուած
գազանին. սակայն գազանը փոխանակ յարձա-
կուելու մոնչելով սկսեց փախչել: Տարտարէնն
անշարժ մնաց իւր տեղում. նա այժմ սպասում
էր քածին...: Ձէ որ գրքերի մէջ ասուած է,
որ որձը վիրաւորուելիս քածը օգնութեան
է հասնում...:

Բայց զժբաղդաբար քածը չէր երևում:
Երկու-երեք ժամ զուր տեղն սպասելուց լետոյ
նա այնքան յոգնեց որ այլևս ոտների վրայ
կանգնել չէր կարող: Գիշերուայ ցօղն արդէն
իջնում էր գետնի վրայ, օդը ցրտում էր, ծո-

վային քամին աւելի և աւելի զգալի էր դառնում: Ինչ որ ասում էր... և այդ...
— Լաւ կըլինի, եթէ մինչեւ արեւածագը
փոքր ինչ մեկնուեմ հանգստանամ, ասաց չնաշ-
խարհիկ որսորդը և մրտելուց խոյս տալու համար
մտածեց բաց անել ճանապարհորդական վրանը:
Բայց սատանի նման այդ վրանը մի այնպիսի բարդ
կազմուածք ունէր, որ ինչ արաւ-չարաւ, խեղճը
չկարողացաւ բաց անել: Վերջապէս բարկացած
վրանը ձգեց գետնին և մի քանի չաղ-չաղ լի-
շոցներ դուրս թափելով բերանից ինքն էլ մեկ-
նուեց վրանի վրայ:

— Տա՛, տա՛, ըստ, ըստ տարարա՛...:

— Այդ ինչ ձայն էր, — բացականչեց Տար-
տարէնը քնառեղից լանկարծ վերցատելով:

Այդ գինուորական փողի ձայնն էր, որ լրս-
վում էր մօտակայ գինուորանոցից: Երբէն ա-
ռաւօտեան փողն էին հնչեցում... Առիւծների
որսորդը շուարած աչքերն էր ճմուռում... Նա՛
որ կարծում էր իրան անսահման անապատի
մէջ... այժմ գիտէք ուր էր գտնվում... մի
բանջարանոցում, մի կողմից կաղամբի, միւս
կողմից ճակնդեղի շարքերի մէջ...:

Տարտարէնի Սահարան ծածկուած էր գեղե-
ցիկ բանջարեղէնով... Նրանից փոքր ինչ հեռու՝
Մուտաֆայի կանաչագարդ կողերի վրայ արշալուսի

պայծառ ցօղի արանքից շողշողում էին ալժիրա-
կան փառահեղ մարմարինոնեայ ամարանոցները...:

Այդ անսպասելի տեսարանն աւելի ևս
զարմացրեց մեր խեղճ հերոսին և լցրեց նրա
սիրտը դառնութեամբ:

— Այստեղի մարդիկ բոլորովին լիմար են,
ասում էր նա, որ առիւծների կողքին կաղամբ
և ճակնդեղ են ցանում...: Զէ՛ որ առիւծները
հասնում են մինչև այստեղ... և այդ արդէն
շնորհք չէ... ահա կենդանի ապացոյցը...:

Կենդանի ապացոյցն այն արեան բծերն
էին, որ գազանը փախչելու ժամանակ թողել էր
ճանապարհի վրայ: Այդ արիւնոտ հետքերի վրայ
կռացած, աչքերը չռած, ատրճանակը ձեռքին
բռնած, քոջասիրա Տարասկօնցին կաղամբից կա-
ղամբ և ճակնդեղից ճակնդեղ թռչելով վերջա-
պէս հասաւ մի փոքրիկ արտ, որտեղ վարսակ էր
ցանած...: Այդտեղ կոտրուած հասկերի մէջ,
արեան լճում թաթախուած մի ահագին վէրք
գլխին՝ կողքի վրայ մեկնուած էր մի հաստ...
հապա իմացէք թէ ինչ...:

— Ի հարկէ որ առիւծ, ուրիշ ինչ կարող
էր լինել:

— Ո՛չ, եանդլիշ էք... մի հատ աւանակ,
մէկն այն փոքրիկ աւանակներից, որոնք այնքան
տարածուած են Ալժիրում:

2

Քաճի երեսալը: Սարսափելի կռիւ, ղոչաղների ժամադրու-
թիւն:

Տեսնելով իւր թշուառ զոհը ճարտարէնը նախ և առաջ զգաց սարսափելի կատաղութիւն: Եւ իրաւի ինչ ահագին տարբերութիւն առիւծի և աւանակի մէջ... Բայց կատաղութիւնը շուտով տեղի տուեց խորին ցաւակցութեան: Խեղճ աւանակն այնպէս սիրուն, այնպէս բարի կերպարանք ունէր: Նրա կողերի կաշին, որ դեռ ևս չէր սառել, ալիքի նման բարձրանում էր և ցածանում: ճարտարէնը չոքեց աւանակի առաջ և իւր ալծիրական լայն գոտիով աշխատում էր կանգնեցնել արեանը հոսանքը: Մեծ մարդը քնքուշ մօր նման խնամում էր փոքրիկ աւանակին...: Ինչ քաղցր և սրտաճմլիկ տեսարան...:

Աւանակը, որ արգէնմօտ էր վերջին շունչը տալուն, զգացում էր այդ զթառառ խնամքից, յանկարծ խոշոր աչքերը բաց արաւ, երկու թէ երեք անգամ ահագին ականջները շարժեց, կարծես կամենում էր ասել «շնորհակալ եմ, պարոն, շատ շնորհակալ եմ»: Յետոյ վերջին ցընցում անցաւ նրա ամբողջ մարմնով և նա այլ ևս չշարժուեց:

— Իշուկս, իշուկս, — գոռաց յանկարծ մի ձայն և նոյն րոպէին մերձակայ թփերը շարժուեցին... ճարտարէնը հաղիւ կարողացաւ ցատկել օտքի վրայ և պաշտպանողական դիրք բռնել...: Այդ ձայնը քաճի ձայնն էր:

Քաճը եկաւ, կատաղի և մռնչող: Նա մի արգասցի պոռաւ կին էր, զինաւորուած մի ահագին կարմիր հովանոցով, որ թնդեցնում էր շրջակայքը իւր իշուկին կանչելով: Մնտարակոյս ճարտարէնն աւելի ուրախ կրկինէր գործ ունենալ մի կատաղած քաճ առիւծի, քան թէ այդ չար պառաւի հետ: Իզուր էր նա աշխատում բացատրել պառաւին եղելութեան պատճառը, թէ ինչպէս նա սխալմամբ իշուկին առիւծի տեղ էր ընդունել...: Պառաւը կարծելով որ նա ծաղր է անում իրան, կատաղած լարձակուեց նրա վրայ և սկսեց ձեռքի հովանոցով հարուածներ տեղալ խեղճի գլխին...:

ճարտարէնը գլուխը կորցրած աշխատում էր պաշտպանուել, ինչքան կարող էր: Իւր ձեռքի ատրճանակով նա բռնում էր հովանոցի հարուածը, վայր էր կռանում, այս կողմ այն կողմն էր ծռվում, լետ կամ առաջ էր ցատկում և անդադար գոռում էր. «բայց, տիկին, խնդրեմ... տիկին...»:

յին ճիկիներ կարծես խլացել էր և ոչինչ չէր լսում....

Բարեբաղդաբար այդ ըուպէին մի երրորդ անձնաւորութիւն երևաց պատերազմի դաշտի վրայ։ Այդ պառաւի սմուսինն էր, որ պանդուկ էր պահում և շատ լաւ հաշուատես էր։ Երբ նա նկատեց թէ ում հետ գործ ունի և իմացաւ որ սպանիչը համաձայն էր վճարել իւր զոհի գլխագինը, իսկոյն գինաթափ արաւ սլառաւին և գործը կարգի դրեց։

Տարտարէնը վճարեց երկու հարիւր ֆրանկ. իսկ աւանակն՝ արժէր շատ-շատ տասը ֆրանկ և ոչ աւելի։ Այնուհետեւ նրանք թողեցին աւանակին մի թզենու տակ և պանդուկապետը զուարթացած տարասկօնեան ոսկիների փայլով, հրաւրեց մեր հերոսին իւր պանդուկը, որ գտնվում էր մի քանի քաջ հեռու, մեծ ճանապարհի կողքին...

Այժմիցի սրտորդներն ամեն կիւրակի հաւաքվում էին այդ պանդուկում նախաճաշելու, որովհետեւ այդ տեղը որսի համար շատ լաւ տեղ էր, մանաւանդ ճագարների կողմից...

— Իսկ առիւծներ, հարցրեց Տարտարէնը.

— Առիւծներ, պատասխանեց պանդուկապետը զարմացած նրա երեսին նայելով։

— Այո, առիւծներ, միթէ առիւծներ եր-

բէք չեն պատահում, կրկին անգամ հարցրեց խեղճ հերոսն արդէն փոքր ինչ յուսահատուած ձայնով։

Պանդուկապետը չկարողացաւ ծիծաղը բըռնել։

— Ինչ առիւծ, ինչ բան...։ Առիւծներն այստեղ ինչ գործ ունին։

— Բայց միթէ Այժմիւրում առիւծներ չկան։

— Ես իմ Աստուած, կեսնքումս չեմ տեսել, թէեւ ահա քսան տարուց աւելի է որ ապրում եմ այս կողմերում։ Սակայն լսել եմ և կարծեմ մինչև անգամ լրագրներում կարդացել եմ որ կան... միայն թէ ոչ այստեղ, այլ այստեղից շատ հեռու, Աֆրիկայի խորքերում— հեռաւոր հարաւում...։

Այդ ըուպէին նրանք հասան պանդուկ, մէկն այն պանդուկներից, որոնց նմանն ամեն տեղ կարելի է հանդիպել։ Դռան գլխին մի չորացած ծառի ճիւղ և պատերի վրայ բլիկարդի ձողեր էին նկարած հետեւալ համեստ արձանագրութեամբ.

ՂՈՉՁԱՂՆԵՐԻ ԺԱՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Ղոչաղների ժամադրութիւն...։ Ականջդ կանչի, ո՞վ Բրաւիդա...։

շատ են իւր վրայ նայում: Մանաւանդ մէկը, որ նստած էր իւր գէմուդէմը, աչքը քցել էր իւր աչքերին և ամբողջ ճանապարհին իրան էր մտիկ տալիս: Թէև այդ կնոջ երեսը ծածկուած էր քօղով, այսուամենայնիւ նրա խոշոր և սևորակ աչքերի փայլը, նրա սիրուն և գողտրիկ բազուկները, նրա ձայնի քաղցր հնչիւնը, նրա գլխի նազելի շարժումները—այդ ամենը պարզ ցոյց էր տալիս որ ծածկոցի տակ թաքնուած է մի դեռատի, չքնաղ, պաշտելի արարած...: Խեղճ Տարտարէնը նստած տեղը տանջվում էր: Արևելեան այդ հրացայտ աչքերի լուռ փաղաքշանքը նրան այրում, սպանում էր. նա մէկ քրտնում էր, մէկ սառչում...:

Այդ իբր թէ բաւական չէր, հողաթափներն էլ մէջ մտան...: Նա զգում էր ինչպէս իւր որսորդական կոպիտ կօշիկների վրայից փոքրիկ մկան նման անդադար անցուդարձ էին անում գեղեցկուհու հողաթափները. և այդ սարսափելի կերպով խողտում էր իւր ամբողջ մարմինը... Ի՞նչ անել, Տէր Աստուած, պատասխանել արդեօք այդ հրացայտ հայեացքներին, այդ խողտիչ շարժումներին...: Դիցուք թէ այո՛, իսկ հետեանքը...: Սիրային արկածը Արեւելքում,—չէ՞ որ այդ մի սարսափելի բան է...:

Եւ իւր վիպական ու տարասկօնական երե-

ւակայութեամբ քաջասիրտ Տարտարէնը տեսնում էր իրան արդէն ներքինիների ձեռքում, գլուխը կտրած, մի տոպրակի մէջ կարուած, ժալուի ծայրից դէպի ծովն է գլորվում: Այդ հանգամանքը փոքր ինչ սառցնում էր նրան...:

Իսկ փոքրիկ հողաթափները շարունակում էին իրանց խողտիչ արշաւանքները և հրացայտ աչքերն աւելի ևս լայն բացուելով նմանում էին երկու թաւշեայ ծաղիկների, որոնք կարծես ասում էին.

—Քաղեր մեզ, քաղիր:

Կառքը վերջապէս կանգ առաւ թատրոնեան հրապարակի վրայ, Բաբ-Ազուն փողոցի հանդէպ: Վայրենի նազով սեղմուելով իրանց ծածկոցների մէջ մաւրիտանացի տիկիները մէկ-մէկու ետեից իջան կառքից. ամենից վերջը իւր տեղից բարձրացաւ Տարտարէնի տիկինը, և բարձրանալու ժամանակ այնպէս մօտեցրեց իւր դէմքը հերոսի դէմքին, որ սա զգաց նրա շունչը, լի թարմութեամբ և երիտասարդութեամբ, լի յասմիկի, մուշկի և քաղցրաւենիների անուշ բուրմունքով...:

Տարասկօնցին այլևս չկարողացաւ դիմանալ: Հարբած սիրոյ զգացմունքով և գլուխը կորցրած նա սլացաւ մաւրիտանացի տիկնոջ ետեից... նրա քայլերի ձայնի վրայ տիկինը գլուխը լետ

դարձրեց, մէկ մատը տարաւ դէպի շրթուները, կործեն ուզում էր տանել «սուս», իսկ միւս ձեռքով ձգեց նրան մի հոտաւէտ փուռնք, հիւսած յասմիկ ծաղիկներից։ Տարտարէնը կռացաւ որ փուռնքը վերցնի, և որովհետեւ մեր հերոսը մի քիչ ծանր էր, մի քիչ էլ գէնքերն էին ծանրացնում, ուստի և նա չկարողացաւ շուտով կատարել այդ գործողութիւնը...:

Երբ նա փուռնքը գետնից վերցրեց և սրտի վրայ սեղմած զլուխը վեր բարձրացրեց, գեղեցիկ մաւրիտանուհին այլևս չկար։ Նա անյայտացել է։

Ը

Այստեղ լեռների տուփեր, քնքէք:

Ատլաս լեռների առիւծներ, քնքէք: Քնքէք անխռով ձեր խոր որջերի մէջ, վայրենի կակուտների և հալուէների արանքում... մի քանի օրից յետոյ Տարասկոնցի Տարտարէնն այլևս կըմոռանայ ձեզ: — Այժմ նրա բոլոր պատերազմական գործիքները, նրա գէնքերը, նրա գեղարանը, նրա վրանը, նրա պաշարեղէնը, այդ բոլորը կապած կապկապած հանգստանում են հիւրանոցի անկիւնում:

Հանգստացէք և դուք գիսապանծ առիւծներ, և թող սալանչի երկիւղն այլևս չվրդովէ ձեր խաղաղ բունը: Տարասկոնցու միտքն այժմ ուրիշ տեղ է. նա իւր մաւրիտանուհուն է փնտրում: Հանրախառքի գէպքից յետոյ խեղճ մարդն անընդհատ գգում էր իւր կոշտ ստների վրայ հողաթափների փափուկ խողտանքը: Օգի մէջ, ծովից փչող քամու և երեկոյեան զեփիւռի մէջ, ամեն տեղ էլ նա գգում էր յասմիկի, մուշկի և քաղցրաւենիների անուշ բուրմունքը:

Նա առանց մաւրիտանուհու այլևս չէր կարող ապրել. պէտք էր փնտրել, պէտք էր անպատճառ գտնել նրան:

Բայց ուր փնտրել, թնչպէս գտնել: Ալ-ժիրի նման բազմամարդ քաղաքում գտնել այն կնոջ, որի շունչը, աչքերի և հողաթափների գոյնն է միայն քեզ ծանօթ, այդ հեշտ բան չէ: Միմիայն սիրահարուած Տարասկոնցին կարող էր այդ տեսակ բան մտածել:

Ամենից սարսափելին այն էր որ մաւրիտանուհիները բոլորն էլ միևնույն ձևով հագնուած և միևնույն տեսակ ծածկոցով փաթաթուած լինելով ամենեւին մէկմէկուց չէին որոշվում. բացի դրանից յայտնի է որ Արեւելքում կտնալք առհասարակ տնից չեն դուրս գալիս: Նրանց տեսնելու համար պէտք է գնալ քա-

ղաքի այն մասը, որտեղ *թուրքերն* են ապրում:

Իսկ քաղաքի այդ մասը ով չգիտէ որ մի կատարեալ աւազականոց է: Ծուռութեամբ, նեղ ու մութ փողոցներ, որտեղ տները այնքան մօտ են իրար որ նրանց տանիքները համարեալ կըստնուեն մէկմէկու և կազմում են մի խաւար տունէ: Տների գոները ցած, պատուհանները փոքրիկ, տխուր և վանդակապատ. աջ և ձախ փոքրիկ մռայլ խանութներ, որտեղ կատաղի թուրքերը գլուխները չալմալով փաթաթած վայրենի աչքերը և փայլուն առամները սրած ծխում են և անդադար իրար մէջ փափսում...: Աստուած գիտէ թէ ինչեր են փափսում:

Ձեռն կամենում ձեզանից ծածկել որ մեր Տարտարէնն առանց ներքին յուզման չէր կարող անցնել այդ փողոցներից: Ընդհակառակը նա սաստիկ յուզուած էր և այդ մութ տեղերից անցնելիս միշտ չափազանց զգուշութեամբ դէսուդէն էր նայում և ձեռքից բաց չէր թողնում ատրճանակի ոտքը: Ամեն քայլափոխում նա սպասում էր որ ահա ներքինիները և ենիչերիները կըթափուին իւր վրայ. սակայն մաւրիտանուհու սէրը նրան ոգևորում և հսկայի սիրտ էր տալիս:

Ութ օր շարունակ անվեհեր Տարտարէնը թափառում էր թուրքերի թաղերում: Երբեմն

արագիլի քայլերով ճեմում էր նա բաղնիքների առաջ սպասելով այն ժամին, երբ կանայք լուացուած ու կարմրատակած խումբ-խումբ դուրս էին գալիս բաղնիքից. երբեմն ամբողջ ժամերով ծալապատիկ նստում էր մզկիթների դռների առաջ և աչքը ձգած նայում էր մըտնող-ելողներին:

Պատահում էր որ երբ մութն ընկնում էր և նա յուսահատուած վերադառնում էր դէպի հիւրանոց, որեւիցէ մաւրիտանական տան մօտով անցնելիս յանկարծ նրա ականջին էին ընկնում երգեցողութեան, կիթառի, թմբուկների և կանացի ծիծաղի ձայներ: Նրա սիրտն իսկոյն սկսում էր սաստիկ կերպով տրոփել...:

„Կարելի է նա այս տան մէջն է“, մտածում էր նա. և եթէ փողոցում մարդու նշան չկար, մօտենում էր այդ տանը. ձեռքը տանում էր տան դռան և կամացուկ խփում էր...: Երգեցողութիւնն ու ծիծաղն իսկոյն ընդհատվում էին. դռան ետեւից լսվում էին փափսոցի ձայներ:

— Սիրտ առ, Տարտարէն, — քաջալերում էր նա ինքնիրան. — այս րոպէիս գլխիդ մի խաթա պիտի գայ:

Բայց իսթի փոխանակ կամ մի կուժ սառը

շուր էին թափում նրա գլխին և կամ թզի ու նարնջի կեղևներ...:

Ուրիշ որևէ ծանր դեպք երբեք չէր պատահում:—Քնեցէք, Ատլաս լեռների առիւծերը, քնեցէք:

...

...

Սոստենգորյի Գրեգորի իշխանը:

Ամբողջ երկու շաբաթ խեղճ Տարտարէնը փնտրում էր իւր ալթիրցի տիկնոջ և հաւանա-կանաբար դեռ էլի շատ կը փնտրէր, եթէ սիրահարների Աստուածը նրան օգնութեան չհասնէր ի դէմս մէկ ալբանացի ազնուականի:

Ահա թէ բանն ինչպէս պատահեց:

Ձմեռուայ ամեն շաբաթ երեկոյեան Ալթիրի մեծ թատրոնում տեղի է ունենում փառաւոր դիմակահանգէս: Գահլիճում մեծ բազմութիւն չէ լինում—միքանի յետ ընկած դերասաններ, միքանի այն տեսակ կանայք, որոնք ամեն տեղ գնում են զօրքի ետեւից, և հինգ թէ վեց հատ էլ լուացարար աղջիկներ, որոնք իրանց առաքինի կեանքից միակ լիշատակ են պահում սխտորի և զափրանի հոտը...:

Գլխաւոր հանգիստտեղին իսկուպէս այն

դահլիճն է, որտեղ թղթախաղն է լինում: Սլոտեղ կանաչ սեղանների շուրջը խռնվում են տենդոտ և կրքոտ խաղացողները—թուրքեր, մաւրներ, նեգրներ, մալթացիներ և հասարակ գիւղացիներ, որոնք չեն խնայում մի ամբողջ գութանի կամ մի զոյգ լծկանի գինը մէկ անգամից դնել մի մէկնոցի կամ մի թագաւորի վրայ...:

Նայեցէք նրանց դէմքերին. ամենքի գոյնը թռած, ատամները սխմած, աչքները կրակ կը տրած, բոլոր ուշադրութիւնը միայն մէկ կէտի, մէկ թղթի վրայ է ամփոփած: Աւելի հեռուն կանգնած են երայցեցիներն իրանց երկայն բաձկոնակներով և սե թաւշեայ գլխարկներով: Նըրանք լուռ են և մտախոհ. միայն երբեմն-երբեմն, թեթեւ խորհրդակցութիւնից լետոյ, մի երկայնամօրուս ծերունի պատրիարք՝ Հայր Աստուծո կերպարանքով մօտենում է սեղանին և մի խաղ է խաղում. այդ ժամանակ բոլոր երայսկան աչքերը, այդ սե սաթի նման աչքերը սեւեւվում են թղթերի վրայ և կարծես կախարդում են ոսկեայ գրամները, որոնք մէկմէկու ետեւից կարծես թելի վրայով անցնում և ընկնում են նրանց անյատակ գրպանները:

Աւելորդ է լիշել թէ ինչ կռիւներ, ինչ պատերազմներ, ինչ հայհոյութիւններ, ինչ

աղաղակներ և ինչ գողութիւններ ու անկարգութիւններ են պատահում այդ աւազակային որջի մէջ...:

Ահա այդ դժոխային զբօսավայրն էր, ուր Տարտարէնը մի երեկոյ եկել էր հոգեկան անդորրութիւն և վշտերի մոռացումն գտնելու համար:

Բազմութեան մէջ միայնակ մնացած՝ մեր հերոսը հանդարտ քայլերով ճեմում էր դահլճում մտածելով իւր մաւրիտանուհու մասին: Մէկ էլ յանկարծ սեղաններից մէկի մօտ, ոսկիների զրնգոցի միջից լսելի եղան երկու բարկացած ձայներ:

— Ես ձեզ ասում եմ որ այդ քսան Փրանկն իմս է, պարոն:

— Պարոն...:

— Այո՛, պարոն, իմս է:

— Իմացէք թէ ում հետ էք խօսում, պարոն:

— Իմանալու կարիք չկայ, ես այդ լաւ եմ տեսնում, պարոն:

— Ես Մոնտէնէգրօյի Գրէգօրի իշխանն եմ, պարոն:

Այդ անուան վրայ Տարտարէնը, բոլորովին յուզուած, ճղեց ամբօխը և մօտեցաւ սեղանին: Նա ուրախ էր և հպարտ որ գտաւ իւր իշ-

խանին, այն քաղցրաբարոյ և քաղաքավար իշխանին, որի հետ պատիւ էր ունեցել ծանօթանալու նաւի վրայ...:

Դժբաղդաբար այդ բարձր իշխանական տիտղոսը, որ այնքան շլացուցիչ էր միամիտ Տարասկօնցու համար, ոչինչ տպւոտորութիւն չարաւ սպայի վրայ, որի հետ իշխանը կռուի էր բռնուել:

— Ինձ քնչ թէ դուք ո՛վ էք, — պատասխանեց սպան ծիծաղելով. և երեսը դարձնելով ամբօխին աւելացրեց. — Մոնտէնէգրօյի Գրէգօրի իշխան, ո՛վ է ճանաչում այդ իշխանին...: Ո՛չ ոք:

Տարտարէնը յուզուած մի քայլ ևս առաջ գնաց:

— Ներեցէք, պարոն, ես պատիւ ունիմ ճանաչելու իշխանին, ասաց նա ամենալուրջ և ամենահաստատ ձայնով:

Սպան մի ըոպէ նայեց նրա երեսին՝ յետոյ ուսերը թափ տալով ասաց.

— Լա՛ւ, լա՛ւ, տարէք բաժանեցէք ձեր մէջ իմ քսան Փրանկը, հալալ լինի:

Եւ այս ասելով կռնակը դարձրեց ու անյայտացաւ բազմութեան մէջ:

Տաքարիւն Տարտարէնը կամենում էր յարձակուել նրա ետեւից, բայց իշխանը թոյլ չտուեց՝ ասելով.

—Թողէ՛ք, ես գիտեմ թէ ի՛նչ կ'անեմ նը-
բան:»

Հենց որ ոտքները դռնից դուրս գրին՝ Սոնտենեգրոյի իշխանը գլխակը վերցրեց, ձեռքը մեկնեց մեկ հերոսին և գողգոթոռն ձայնով բացադանչեց։

— Պարոն Բարբարէն... 309 310—

—Տարտարէն— ամօթխաճու-թեամբ, ուղղեց Հերոսը:

—Տարտարեն թէ Բաբբարեն այդ միևնոյն է. այսուհետև մենք մինչև գերեզմանի դուռը սերտ բարեկամներ ենք:

Թափ տուեց նրա ձեռք: Կարող էք երեւակայել Տարասկոնցու ուրախութիւնը և հպարտութիւնը:

—Իշխան... իշխան, կրկնում էր նա ան-
ասելի հրճուածքով:

Քառորդ ժամ անցած երկու բարեկամները նստած ծովափեայ ճաշարաններից մեկում կրե- չիալի ազնիւ գինով սրբազործում էին իրանց նոր բարեկամութիւնը:

Զարմանալի դուրեկան մարդ էր այդ Սոն-
տենեգրոյի, իշխանը: Գեղեցիկ, բարեկազմ,

ցաւ միայն նրանով որ բոլոր մեծ մարդկանց կեանքը ծածկուած էր մի տեսակ գաղտնիքով...:

Մի խօսքով մի սքանչելի տղայ էր այդ երիտասարդ իշխանը: Անդադար ազնիւ զինին կուլ տալով նա մեծ համբերութեամբ ականջ էր դնում Տարտարէնին, որի խօսակցութեան նիւթը դարձեալ մաւրիտանուհին էր: Նա մինչև անգամ խոստացաւ որ ինքն այդ տեսակ բաներում փորձուած լինելով, հեշտութեամբ կարող է գտնել խորհրդաւոր գեղեցիկուհուն:

Երկար ժամանակ նրանք նստած կոնծում էին, ի միջի այլոց չմոռացան անուշ անել նաև Ալթիւրի տիկինների և ազատ Մոնտէնեգրոյի կենացները: Իսկ ցածում՝ նրանց ոտքերի տակ ծովը կոծում էր և ալիքները զարնուելով փերին այնպիսի ձայներ էին հանում, ինչպէս ջրի մէջ թրջած մահուդը թափ տալու ժամանակ: Եղանակը տաք էր և երկինքն աստղալից: Պլատանների միջից սոխակը հնչեցնում էր իւր քաղցր դալալիկը...:

Փողը վհարեց Տարտարէնը:

Ժ

Դու ինձ ասո՞ք Տօր անունը, ես քեզ կ'ասեմ՝ այս ծաղիկ անունը:

Միւս օրը վաղ առաւօտեան իշխան Գրէ-գօրին արդէն Տարտարէնի սենեակումն էր:

— Շուտ, շուտ արեք, հագնուեցէք...: Զեր մաւրիտանուհին գտնուած է...: Նրա անունը Բաիա է... քսան տարեկան, ջահել, սիրուն և արդէն այլի...:

— Այլի... ինչ բաղդաւորութիւն, — բացազանչեց հերոսը, որ այսուամենայնիւ շատ էր կասկածում Արեւելքի խանդոտ ամուսիններից:

— Այո՛, այլի՝ միայն թէ իւր եղբօր խիստ հսկողութեան տակ:

— Գրողը տանի եղբօրը...:

— Եղբայրն էլ մի վայրենի մարդ է. շուկայում ծխամորճների առուտուր է անում:

Տարտարէնը լուեց և ընկաւ մտատանջութեան մէջ. իշխանն այդ նկատեց և վրայ բերաւ.

— Բայց ի հարկէ այդ ձեզ համար ոչինչ: Դուք այն մարդկանցից չէք, որոնք այդպիսի դատարկ բաներից քաշվում են: Բացի դրանից միքանի հատ ծխամորճ առնելով ես յոյս ունիմ որ դուք միանգամայն շահած կըլինիք եղբօր

սիրտը... Դէհ, շուտ արեք հագնուեցէք...
բաղդաւոր էք, բաղդաւոր:

Նրեան գոյնը թռած, սիրտը յուզուած և
լի սիրով զգացմունքով ճարտարէնը ցատկեց ան-
կողնից և տաճկական լայն վարտիկը շտապ-
շտապ կոճկելով՝ հարցրեց.

— Ուրեմն ի՞նչ պէտք է արած:

— Ի՛նչ պէտք է արած. — պէտք է իսկոյն
նամակ գրել տիկնոջ և ժամադրութիւն խնդ-
րել:

— Ուրեմն նա փրանքերէն է՞լ զիտէ, —
հիասթափուած ձայնով հարցրեց միամիտ Տա-
ասկոնցին, որ իւր սիրուհուն երագում էր մի
անխառն արեւելցի:

— Մի բառ անգամ չգիտէ, — պատասխա-
նեց իշխանն անյողդողդ եղանակով. — դուք ինձ
կըթելադրէք և ես կըթարգմանեմ արտբերէն:

— Ի՛նչքան լարի էք, իշխան, ինչքան բա-
րի էք...

Եւ Տարասկոնցի հերոսը ձեռքը ճակատին
դրած սկսեց մեծ-մեծ քայլերով ճեմել սենեակի
մէջ:

Հասկանալի է որ ալժիւրցի մաւրիտանու-
հուն չէր կարելի այնպիսի նամակ գրել, ինչպէս
որ գրում են Փարիզի գեղանիներին: Բարեբաղ-
դաբար մեր հերոսը շատ կարգացած մարդ էր

և կարող էր Գուստաւ Էմարի հնգկական պեր-
ճախօսութիւնը խառնելով Լամարտինի Արեւի-
լիակն ճանապարհորդութեան յոճի հետ, և
այդ ամենը համեմելով Նրգ Նրգոցի բանաս-
տեղճական կտորներով, մի այնպիսի նամակ
կազմել, որ միանգամայն համապատասխան լինէր
արեւելեան ճաշակին: Նամակն սկսվում էր Նրգ
Նրգոցի հետեւեալ խօսքերով.

«Մար... ինչպէս ջայլամը անաստի տաճնե-
րի մէջ...» և վերջանում էր այսպէս.

«Դու ինձ աստի քո հօր անունը, ես քեզ
կ'ապեմ՝ այդ ծաղկի անունը...»: Նամակի հետ
միասին սերահար ճարտարէնը կամենում էր
ուղարկել նաև խորհրդաւոր ծաղիկների մի
փունջ, ինչպէս որ այդ պահանջում է Արեւել-
քի սովորութիւնը, բայց իշխան Գրեգորին
յայտնեց որ աւելի լաւ է փնջի փոխանակ
ուղարկել միքանի հատ ծխամորճ: սրանով նա
նախ գրաւած կըլինի վայրենի եղբօր սիրտը, և
երկրորդ՝ մեծ հաճոյք պատճառած կըլինի տիկ-
նոջ, որ շատ սիրում է ծխել:

— Դէհ, շուտ անենք, գնանք ծխամորճներ
գնենք, — ասաց ճարտարէնն անհամբեր ձայնով:

— Ո՛չ... ո՛չ... թողէք ես մենակ գնամ.
Ես աւելի աժան կըգնեմ:

— Ի՛նչ... Դուք ինքներդ էք ուզում

գնալ... Օ, իշխան... իշխան... Եւ Տարտարէնը միանգամայն յուզուած մեկնեց ըսական իշխանին խնդրելով որ ոչինչ չխնայէ տիկնոջ սիրտը շահելու համար։

Չնայելով այդ ամենին սակայն ժամադրութեան գործը բաւական դանդաղ էր առաջը գնում։ Տիկինը չափազանց զգացուած էր Տարտարէնի սերճախօս նամակով, այնպէս արդէն այն արտիճանի համակրում էր որ աւելի բան չէր ցանկանում, բայց եթէ ինչքան կարելի է շուտով տեսնուել նրա հետ, սակայն կասկածոտ եղբոր երկիւղն արգելք էր լինում այդ ջրմ ցանկութեան իրագործման։ Եւ այդ արգելքը հեռացնելու համար հարկաւոր էր հարկւրաւոր և հազաւոր ծխամորճներ գնել։

Այդ անտանայ Բախան ինչ էլ լինում այդքան ծխամորճը, — մէկ-մէկ ինքնիրան հարցնում էր խեղճ Տարտարէնը և շարունակում էր անընդհատ վճարել նոր ծխամորճների գինը։

Վերջապէս մի քանի բեռը ծխամորճ գնելուց և արեւելեան պերճախօտութեան մի ամբողջ գետ թափելուց լետոյ նստացաւ ցանկացած ժամադրութիւնը։

Աւելորդ է նկարագրել թէ ինչ լուզմամբ պատրաստուեց Տարտարէնը տիկնոջ մօտ գնալու համար, ինչ խնամքով նա կարգի բերաւ,

զուգեց և օճեց իւր կոշտ բեխերն սեփուկ քրէ ծնից հուրի գալիս նա չմոռացաւ որպանը դնել երկու թէքերէք Ատորճանակի զգուշութիւնն ամէն ժամանակ լուր բանէ։

Նշխանը լանձնառու եղաւ ներկայ լինել այդ առաջին ժամադրութեան և թարգման լինել երկու սիրահարներին մէջ։

Տիկինն ապրում էր քաղաքի վերին ամասում։ Նրա գոտին առաջ մի տասներեք թէ տասնուչորս տարեկան մաւրիտանացի կանգնած ծխախոտ էր ծխում։ Այդ պատանին նշանաւոր Ալին էր, տիկնոջ կարծեցեալ եղբայրը։ Երբ մեր հերոսները մօտեցան, Ալին երկու անգամ դուռը զարկեց և լուռումունջ հեռացաւ։

Դուռը բացուեց և շեմքի վրայ երեւաց մի խափշիկ կին, որ առանց մի բառ արտասանելու, առաջնորդեց հիւրերին մի փոքրիկ սիրդն սենեակ, ուր տիկինը գահաւորակի վրայ թեք ընկած պալատում էր... Առաջին հայեացքից Տարտարէնին այնպէս թուաց որ նա աւելի կարճահասակ և աւելի գեր էր քան թէ հանրակառքի մաւրիտանուհին... Բայց այդ կասկածը կայծակի նման մի ակնթարթ միայն փայլեց Տարտարի սրտում և անյայտացաւ։

Ինչքան սիրուն և հրապուրիչ էր տիկինը

իւր փոքրիկ բաց օտներով, իւր մատանիներով
զարգարուած փափուկ մատներով, իւր վարդա-
գոյն թխիկ թշերով: Արեւելեան երոսկեթել ըզ-
գեստը շնորհալի կերպով նստած էր նրա վրայ
և ցոյց էր տալիս որ այդ զգեստի տակ թաք-
նուած է մի նազելի, մի գիրուկ, մի կլորիկ,
մի ջերմ կենդանի մարմին...: Նարգիլէի սա-
թեալ գլուխը ծխում էր նրա գեղեցիկ շրթունք-
ների արանքում և ծրարում էր նրան հոտա-
ւէա և խորհրդաւոր մշուշով: Մտնելով ներս Տարասկոնցիի մի ձեռքը
դրեց սրտի վրայ և արեւելեան սովորութեամբ
մէջքից մինչև գետին կռանալով խորը գլուխ
վեր բերեց: Կռանալու ժամանակ նա չմոռա-
ցաւ կիսախուփ աչքերը կրքոտ կերպով դէպի
վեր ուղղել...: Բախն մի րոպէ անձայն նայեց
նրա երեսին, լետոյ նարգիլէն ձեռքից բաց թող-
նելով գլուխը շուռ տուաւ և ծածկեց ձեռնե-
րի մէջ: Մի կատաղի, անզուսպ ծիծաղ թրթռե-
ցնում էր նրա գիրուկ և ճերմակ պարանոցը,
որ նմանում էր մարգարիտներով լեցուն պա-
լուտակի:

ԺԱ

Սիդի Տարտրի Բէն Տարտրի:

Եթէ մի երեկոյ մտնելու լինիք Ալթիբի
ասիական մասի սրճարաններից մէկը և ականջ
դնէք այնտեղ հաւաքուած մաւրիտանցիների
խօսակցութեան, մինչև այսօր էլ դեռ յաճախ
կրթէք մի ինչ-որ Սիդի Տարտրի Բէն Տարտրի
անունով Եւրոպացու մասին, որ միքանի տա-
րի առաջ ապրում էր այդտեղ Բախ անունով
մի գեռատի տիկնոջ հետ: Մաւրիտանցիները
մինչև այսօր էլ չեն կարողանում առանց ժրպ-
տալու և առանց իրար աչքով անելու լիշել
այդ հարուստ և առատաձեռն Եւրոպացու ա-
նունը:

Այդ Սիդի Տարտրին ուրիշ մարդ չէր բայց
եթէ, ինչպէս ընթերցողն արդէն գուշակում
է, մեր Տարասկոնցի Տարտարէնը...:

Այո, մեծ սուրբերի և մեծ հերոսների
կեանքում միշտ լինում են կուրացութեան,
մոլորութեան և զայլթակղութեան ժամեր:
Չնաշխարհիկ Տարասկոնցիին ևս բացառութիւն
չկազմեց այդ օրէնքից. երկու ամիս շարունակ
նա մոռանալով առիւծներին և իւր փառքը
անձնատուր եղաւ արեւելքի մեղկութեան և

մնաց Ալթիրումը թմրած ինչպէս Աննիքալը
Կապուա քաղաքում:

Տարտարէնը քաղաքի ասիական մասում
վարձել էր մի շատ սիրուն տնակ արաբական
ճաշտով կառուցուած և զարդարուած բանան-
ներով, զով սրահներով և գեղեցիկ շաղրուան-
ներով: Իւր մաւրիտանուհու հետ միասին առ-
անձնացած ապրում էր նա այդ տանը՝ հեռու
քաղաքային աղմուկներից, ուսից մինչև գլուխ
արաբական զգեստ հագած, առաւօտից մինչև
երեկոյ նարգիլէն բերանում բռնած և շրջա-
պատուած արեւելեան համադամ կերակուրներով
ու քայցրաւենիներով:

Նրա գէմուդէմը, մի գահաւորակի վրայ թեք
ընկած, կիթառը ձեռին բռնած Բախան զանա-
զան ասիական եղանակներով ու պարերով աշ-
խատում էր զուարճացնել իւր միասնակից:

Որովհետև ոչ տիկինը Փրանսերէն գիտէր
և ոչ էլ Տարտարէնը արաբերէն՝ այդ պատճա-
ռով էլ խօսակցութիւնը բաւական դանդաղ էր
առաջ դնում. այդ բանն զգալի էր մանաւանդ
Տարտարէնի համար, որ այնքան սովոր էր խօ-
սելու Բեզիւքէի դեղարանում կամ գինովաճառ
Կոստէկալդի խանութում:

Բայց այդ էլ ունէր իւր քաղցրութիւնը:
Տարտարէնը մի տեսակ զուարճութիւն և մեղ-

կութիւն էր զգում երբ ամբողջ օրն անխօս դա-
հաւորակի վրայ թեք ընկած նիրհում էր նար-
գիլէի զղլոցի, կիթառի մեղմ հնչիւնների և մար-
դարտացոյ շաղրուանների կարկաչիւնների տակ:

Նրա կեսնքն ամբողջապէս բռնում էին
նարգիլէն, բաղնիքը և սիրոյ փափկութիւն-
ները: Նա շատ քիչ էր տնից դուրս գալիս:
Երբեմն-երբեմն միայն Սիդի Տարտրին իւր
տիկնոջ հետ միասին ջորիով գնում էին նուռն
ուտելու փոքրիկ այգում, որ գնել էր քաղաքի
շրջակայքում... Բայց երբեք, ոչ մի անգամ
նա չէր իջնում քաղաքի եւրոպական մասը:
Այդ թաղը իւր անտանելի եւրոպացիներով մի-
անգամայն զգուշի էր նրա համար:

Մի խօսքով Տարանկօնցին բոլորովին եր-
ջանիկ էր և բաղդաւոր: Երջանիկ էր մտնա-
ւանդ Տարտարէն-Սանխօն, որ տաճկական հա-
մադամներով յղփացած ինքնաբաւական ժպի-
տով փառաբանում էր իւր գոյութիւնը: Տար-
տարէն-Բիշօռը երբոր միտն էր բերում Տարա-
կօնը և իւր խոստացած առիւծի մորթիները,
մէկ-մէկ խղճի մի թեթև խալթոց էր զգում,
բայց այդ երկար չէր տևում. Բախայի մի ակ-
նարկը կամ այն անիծած քաղցրաւենիների հոտը
բաւական էր մի րկնթարթում ցրուելու նրա
բոլոր տիւրը մտածութիւնները:

Երեկոյեաններն իշխան Գրէգորին մտնում էր փոքր ինչ ազատ Մոնտէնէզոյի մասին խօսելու... Զարմանալի պատրաստականութեամբ այդ բարեսիրտ ազնուականը կատարում էր Տարաս-կօնցու տան մէջ և թարգմանի և մինչև անգամ տնտեսի պաշտօն. և այդ ամենը միմիայն լանուռն բարեկամութեան և իւր անձնական հաճոյքի համար...

Բացի իշխանից Տարտարէնն ընդունում էր իւր մօտ և միջանի թուրքեր. այդ բոլոր կատաղի մարդիկ, որոնք մի ժամանակ այնքան սարսափ էին ազդում նրան, մօտիկ ծանօթութիւնից յետոյ դուրս եկան որ շատ բարի, շատ համեստ և շատ քաղաքավարի մարդիկ են: Շաբաթը երեք թէ չորս տնգամ այդ պարոնները երեկոյեան հաւաքվում էին Սիդի Տարտրիի մօտ, նրա քաղցրաւենիներն անուշ էին անում, փողերը տանում և տասը ժամը խփելուն պէս հանդարտութեամբ տեղներէջ վեր էին կենում ու փառք տալով Ալլահին և իւր Մարգարէին քաշվում էին իրանց տները: Նրանց գնալուց յետոյ Սիդի Տարտրին և իւր հաւատարիմ կողակիցը դուրս էին գալիս պատշգամբի վրայ, որտեղից նրանց աչքերի առաջ պարզվում էր ամբողջ քաղաքը: Զորս կողմը նոյնպիսի հազարաւոր պատշգամբներ,

լուսաւորուած լուսնեակի մեղմ ճառագայթներով, սանդխաձև իջնում էին մինչև ծովափը:

Գեղեցիկ և խորհրդաւոր է Ալթիբի լուսնկայ գիշերը: Եւ այդ խորհրդաւոր լուսնեան մէջ լանկարծ լսելի է լինում մի քաղցր մեղեդի, որ կայծակի նման ճղում անցնում է մըթնոլորդը. մերձակայ մինարէթի վրայ երևում է մի վայելչահասակ մուէզզին, որ իւր սքանչելի ձայնով լցնում է հորիզոնը երգելով Ալլահի փառքը և փառաբանելով Նրա Մարգարէի անունը:

Մուէզզինի ձայնը լսելուն պէս Բախան իսկոյն կիթառը ձեռքից ձգում էր և աչքերը սևեռած Սատոու պաշտօնեայի վրայ կարծես խմում էր նրա աղօթքի քաղցրութիւնները: Մինչև աղօթքի վերջը նա մնում էր այդպէս լափշտակուած, դողողուն, մտքով երկինք բարձրացած ինչպէս հնադարեան սրբուհիներից մէկը...: Տարտարէնը լուգուած նայում էր իւր կողակցին և ինքնիրան մտածում էր որ այդ մի շատ զօրաւոր և ճշմարիտ կրօն պետք է լինի, որ կարողանում է այդպիսի ոգևորութիւն և ջերմեռանդութիւն ներշնչել իւր հաւատացեալներին...:

Նա գայթակղվում էր, երբ մտածում էր իւր սեպհական կրօնի մասին...:

Տարասկոն, ծածկիր գէմքդ ամօթի և տխրութեան քողով. քո գաւակդ արդէն մըտածում է հաւատուրաց լինել...:

ԺԲ

Տարասկոնից մեկ գրում են:

Մի օր իրիկնադէմին Սիդի Տարտրին ջորու վրայ նստած միայնակ վերադառնում էր իւր փոքրիկ այգուց...: Ջորին բեռնաւորուած էր ձմերուկներով ու նարինջներով: Տարասկոնցին ոտքերն այդ բեռների վրայով չռած, ձեռքերը փորի վրայ դրած, տատանուելով զըրաստի միօրինակ քայլերից և նեղուած օդի տաքութեամբ կէս-քուն կէս-արթուն հանգարտ առաջ էր գնում, ուշք չդարձնելով շրջապատող բնութեան գեղեցկութեան վրայ:

Մէկ էլ լանկարձ' քաղաք մտնելիս՝ մի բարձր ձայն ստիպեց նրան սթափուել այդ թրմրած դրութիւնից:

— Վահ, գրողը տանի, կարծես պարոն Տարտարէնը լինի...:

Այդ անուան և Տարասկոնեան առողա-

նութեամբ արտասանուած այդ խօսքերի վրայ Տարտարէնը գլուխը բարձրացրեց և իրանից մի քանի քալ հեռու նկատեց Ջուլաւ շողենաւի նաւապետ Բարբասուին, որ սրճարաններից մէկի առաջ նստած ծխախոտը բերանին աբսէնթ էր խմում:

— Ան, բարով, բարով, պարոն Բարբասու, բացազանչեց Տարտարէնը և ջորին կանգնեցրեց:

Բարբասուն փոխանակ պատասխանելու, մէկ րոպէ աչքերը չռած նայեց նրա վրայ, լեռնային այնպիսի սաստիկ ծիծաղ բարձրացրեց, որ Սիդի Տարտրին ինչպէս որ կար այնպէս էլ մնաց իւր ձմերուկների ու նարինջների վրայ ստռած, քար կտրած:

— Այդ ինչ փաթթոց է գլխիդ փաթթած, պարոն Տարտարէն. ուրեմն ճշմարիտ է որ ասում են թէ դուք թրքացել էք...: Իսկ ինչ է անում փոքրիկ Բահան, էլի Փարիզի փողոցային երգեր է երգում...:

— Փարիզի երգեր, — կրկնեց Տարտարէնը վերաւորուած ձայնով, — իմացած եղէք, պարոն նաւապետ, որ այն տիկինը, որի մասին ականարկում էք, մի շատ սրատուաւոր մաւրիտանուհի է և մի հատիկ Ֆրանսերէն բառ անգամ չըգիտէ...:

— Բախան... ֆրանսերէն ոչ մի բառ չը գիտէ... Ի՞նչ էք առում, պարոն Տարտարէն։
Եւ նաւապետն սկսեց աւելի ևս բարձր ծիծաղել։
Յետոյ նկատելով Սիդի Տարտրիի նեղա-
ցած և վիրաւորուած դէմքը, նա փոքր ինչ
հանգարտեց և վրայ բերաւ։

— Շատ կարելի է, գուցէ ես սխալվում
եմ, դուցէ իմ ասածս ուրիշ կին է... միայն
այսքանը կ'ասեմ, պարոն Տարտարէն, որ լաւ
կ'անէք, եթէ շատ էլ հաւատ չընծայէք արժիր-
ցի մաւրիտանուհիներին և արքանացի իշխան-
ներին...:

Տարտարէնը հանգարտութեամբ ուղղուեց
ջորտ վրայ և վեհ ձայնով պատասխանեց։

— Նաւապետ, իմացած եղէք, որ իշխանն
իմ բարեկամն է։

— Լաւ, լաւ, մի բարկանաք... Թողնենք
այդ... չէք կամենալ մի բաժակ արսէնթ անուշ
անել։ Ո՛չ։ Գուցէ որեւիցէ լանձնարարարու-
թիւն ունիք. ես շուտով կըլինիմ Տարասկո-
նում... Ս. լդ էլ ո՛չ. դէհ ուրեմն մնաք բա-
րով... Բայց գուցէ փոքր ինչ ֆրանսիական ծը-
խախտ կըկամենաք. համեցէք, շատ լաւն է.
կարելի է օգտակար էլ լինի. ինչպէս տեսնում
եմ Արեւելքի ծխախոտը՝ ձեր գլուխը շատ է
շուռ տուել։

Տարտարէնը ծխախոտը վերցրեց և մտա-
ծութիւնների մէջ խորասուզուած շարունակեց
իւր ճանապարհը։ Թէև նրա վեհ հոգին հրա-
ժարվում էր հաւատալ իւր լսածներին, այսու-
ամենայնիւ Բարբասուի խօսքերը վշտացրել էին
նրա սիրտը. բացի դրանից այդ հանդիպումը,
այդ մայրենի առողանութիւնը, այդ ամենը
զարթեցնում էին նրա մէջ սաստիկ խղճահա-
րութիւն։

Հասնելով տուն, նա տանը ոչ ոքի չգտաւ։
Բախան գնացել էր բաղնիք... խափշիկ աղա-
խինը նրա աչքին աւելի աղեղ էր երևում,
ամբողջ տունն աւելի տխուր էր թվում... Սար-
սափելի վատ տրամադրութեան մէջ խորասու-
զուած նա նստեց շատրուանի մօտ և Բարբա-
սուի տուած ծխախոտով սկսեց ծխամորձը լցնել։
Ծխախոտը փաթաթուած էր Սիմաֆոր անու-
նով լրագրի մի թերթում։ Այդ թերթը բանա-
լուն պէս նրա աչքովն ընկաւ իւր հայրենի քա-
ղաքի անունը. նա աչքերը յառեց այդ աղեղ-
րի վրայ և սկսեց կարդալ։

Տարասկոնից մեզ գրում են.

Ամբողջ քաղաքը մտալուզութեան մէջ
է։ Երեւելի և անվեհեր Տարտարէնը, որ գնա-
ցել է Աֆրիկա առիւծներ որսալու, միքանի
ամսից ի վեր ո՛չ մի լուր չէ հաղորդել իւր մո-

սին...: Ի՞նչ է պատահել մեր հայրենակից հե-
րոսին...: Ով որ ծանօթ է նրա տնային հո-
գու, նրա լանդուզն համարձակութեան և ար-
կածատէր բնաւորութեան հետ, նա սարսափում
է այդ հարցի առաջ...: Արդեօք նա էլ ուրիշ
շատերի նման թաղուել է անապատի աւազնե-
րի տակ, թէ յօշոտուել է այն ահաւելի գա-
զաններէից, որոնց մորթիներով պիտի գարդա-
րէր նա մեր քաղաքի դահլիճները...: Սարսա-
փելի անյայտութիւն...: Սակայն Բօկէրի տօ-
նավաճառում եղած ափրիկական վաճառական-
ներէից մի քանիսը պատմում են որ անապատի
խորքերում հանգիպել են մի ինչ-որ եւրոպա-
ցու, որի նշանները շատ նման են Տարտարէ-
նին և որը ուղեւորվում էր դէպի Տումբուկ-
տու...: Տէր Աստուած, Դու պահապան լինիս
մեր Տարտարէնին:“

Այս տողերը կարդալով Տարասկօնցին կար-
մրեց, դեղնեց և սարսուռաց: Ամբողջ Տարասկօնը
մէկ անգամից նրա աչքի առաջը եկաւ — Ժողո-
վարանը, զլխարկորսները, կօտէկալդի խանութ-
թը, Բեզիւքէի դեղարանը և այդ ամենի վրայ
թեւատարած արծուի նման քաջասիրտ հրամա-
նատար Բրաւիդան իւր երկայն բեխերով: Եւ
մինչդեռ ամենքը կարծում էին նրան կատա-
ղի գազանների ճանկերում, նա մեղկութեան

և փափկութեան մէջ սուգուած անհոգ նստել
էր շաղրուանի առաջ: Տարտարէնը զգաց իւր
լանցանքը, ամաչեց և արտասուեց: Մէկ էլ
լանկարձ ցատկեց ոտքի և „դէպի առիւծները“,
դէպի առիւծները՝ գոռալով վազեց դէպի այն
կողմը, ուր փոշիների տակ թաղուած ընկած
էին ճանապարհորդական վրանը, զէնքերի արկ-
ղը, դեղարանը և այլ պարագաները: Շտապով
այդ բոլորը նա հաւաքեց և դուրս բերաւ բա-
կի մէջ:

Տարտարէն-Սանխօն այլևս չկար. մնա-
ցել էր միայն Տարտարէն-Քիշօտը:

Մի ակնթարթում նա իւր շորերը փոխեց,
զէնքերը հագաւ, մի երկու տողով լանձնա-
րարեց Բախային իշխանի հոգացողութեան, մի-
քանի հատ բանկային հազարանոց տոմսակներ
ծրարի մէջ դրաւ ու թողեց իւր սիրուհուն և
ապշած ու զարմացած աղախնին թողնելով մի-
այնակ՝ դուրս թռաւ տնից և մտաւ այն կառ-
քը, որ տանում էր դէպի Բլիդահ...:

— Ժողովքն անհաճախ արգելադրեց, որ քաղաքի մեջ
 — զոտ գողան միշտ և անգամ և անգամ բնակող խոյ
 — զգնեցին անհաճախ և անհաճախ զգնեցին
 զիչ առն զճախար և զնախն զիչ առն զնախն
 փոքրիկ ծերունին: ամբար

բռնեցնելն — անհաճախ և անհաճախ —
 — անհաճախ և անհաճախ և անհաճախ և անհաճախ
 թեամբ: Այդտեղ կային միքանի հրեայ վաճա-
 ռականներ, մի տիրացու, մի լուսանկարիչ և
 երկու հատ էլ կոկոտ կանայք, որոնք գնում
 էին իրանց զօրաբանակի ետեխց: Հառարակու-
 թիւնն ուրախ էր և զուարճանէր, սակայն Տար-
 տարէնն ամենեւին տրամադիր չէր զուարճանա-
 լու: Նա հրաջանները սեղմել էր ծնկների արան-
 քում և երկու ձեռքով իւր հաստիկ փորը զըր-
 կած խորասուզուել էր մտածութիւնների մէջ...
 Այդ յանկարծակի ճանապարհորդութիւնը, Բա-
 խալի սև աչքերը, ապագայ վտանգալից որսոր-
 զութիւնը — այդ ամենը տակնուվրայ էր անում
 նրա ուղեղը: Եւ չէր յիշում որ այդ եւ-
 րոպական կառքը իւր տեսքով յիշեցնում էր
 նրան Տարասկոնը և երիտասարդութեան օրերը
 իւր բոլոր զուարճութիւններով և քաբքը յի-
 շատակներով...
 — Երջապէս կառքը կանգ առաւ Բիւրա-
 հում: Այդ մի փոքրիկ բայց գաւառական

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔՐԻՍՏՈՍ

ՍԿՈՒՆԱՅԻՆ ԿՆՅՄԺԿԻՈՒՄ

սիրուն քաղաք էր, զարդարուած նարնջի ծառերով, որոնց հետեւում երևում էին մաքուր սըրճարաններ, կանաչեղէնի և այլ խանութներ... Այդ շատ լաւ էր, միայն թէ առիւծի հոտ չէր գալիս:

— Հարաւ, աւելի ևս հարաւ, — մըթմըթաց Տարտարէնը և աւելի խորը խորուեց. իւր նստած տեղում: Այդ րոպէին կառքի գլուղը բացուեց և թարմ ու զով օդը մտաւ ներս իւր թւերի վերայ, կարնջենիների սնուշահոտութեան հետ միասին, ներս բերելով մի փոքրիկ պարոն, որ բաճկոնակի մէջ փաթաթուած, մըթ, նիհար, խորշոմած, վիզը բարձր փողպատի մէջ թաղուած, մի կաշեայ գրատետր կոնստատկին և մի հովանոց էլ ձեռքին բռնած — մի կատարեալ գաւառական նոտար:

Տեսնելով Տարասկօնցու սպառազինութիւնը, փոքրիկ ծերունին, որ նրա դէմօղէմն էր նստած, սաստիկ զարմացաւ և սկսեց անթարթ աչքերով նայել մեր հերոսին:

Ձիերը բաց արին, նոր ձիեր լծեցին, կառքն սկսեց շարունակել իւր ճանապարհը, իսկ ծերունին աչքը չէր հեռացնում Տարտարէնից: Վերջապէս Տարասկօնցին չհամբերեց և դիմե-

լով ծերունուն և նոյնպէս նայելով աղիղ նրա երեսին հարցրեց.

— Պարոն, այս ձեզ զարմացնում է: Ես աստուծոյ յայտնաբերեալս եմ, որ իմ անհատականութեամբ, — պատասխանեց ծերունին բոլորովին սառը եղանակով: Բանն այն է, որ Տարտարէնը իւր անհաղին գինանոցով և առանց այն էլ անհաղին մարմնով միքանի մարդու տեղ էր բռնել...:

Ծերունու պատասխանը Տարտարէնի բարկութիւնը շարժեց: — Երևի, պարոն, դուք կարծում էք որ ես ձեր հովանոցով պիտի դուրս գայի առիւծներ որսալու, — ասաց չնաշխարհիկ հերոսը յաղթական ձայնով: Ծերունին աչքը ձգեց իւր հովանոցին, թիթեկեղապատ ժպտաց և յետոյ նոյն սառնարիւնութեամբ հարցրեց.

— Ուրեմն, պարոն, դուք...

— Այո, ես Տարասկօնցի Տարտարէնն եմ, առիւծների կոտորիչը...:

Այդ խօսքերն արտասանելով անվահեր Տարասկօնցին թափ տուեց իւր ֆէսի փիւսկիւղը, ինչպէս որ զաղանների թագաւորը թափ է տալիս իւր արքայական բաշը:

Սի սարսափի շարժում անց կացաւ ամբողջ կառքի միջով:

այս Տիրացուն երեսը խաչ հանեց, կօկոտները ճիչ արձակեցին և լուսանկարիչը մօտեցաւ հերոսին, ուրախանալով այդ բաղդաւոր՝ դէպքի վրայ, որ պիտի պատիւ բերէր նրա արհեստին:

Սիմիայն փոքրիկ ծերունի էր, որ մնաց բոլորովին անխռով:

— Շատ առիւծ էք սպանել արդէն, պարոն Տարտարէն, — հարցրեց նա իւր անվրդով եղանակով:

— Դուք հարցնում էք թէ արդեօք շատ առիւծ եմ սպանել. ես կըցանկանայի միայն որ դուք ձեր զլխի վրայ այնքան մազ ունենայիք, ինչքան որ ես առիւծ եմ սպանել:

Այս սրամիտ պատասխանը պատճառ դարձաւ ընդհանուր զուարճութեան ու ծիծաղի. ամենքն իրանց հայեացքը դարձրին ծերունի լերկ գանգի վրայ, ուր հազիւ նշմարվում էին երեք դեղնած աղուամազ:

Այդ ժամանակ լուսանկարիչը մէջ մտաւ և համեստ ձայնով դիմելով Տարտարէնին ասաց.

— Դժուար զբաղմունք էք ընտրել, պարոն Տարտարէն... շատ դժուար և վտանգալից զբաղմունք...: Ահա օրինակի համար պիտի բռնուիք...

— Ան... այո՛, դուք յովազների որսորդ

Բօմբօնէի մասին էք ուզում ասել, — ընդհատեց Տարտարէնն արհամարհական ձայնով:

— Իսկ դուք ճանաչում էք Բօմբօնէին, — հարցրեց փոքրիկ ծերունին:

— Փնհ... այդ ինչ խօսք է... քսան անգամից աւելի մենք միասին որսորդութիւն ենք արել...:

Փոքրիկ ծերունին թիլ տակին թափաց. Ուրեմն դուք յովազներ ելլէք սպանում, պարոն Տարտարէն:

— Այո՛, պատահում է... միայն թէ այնպէս... ժամանակ անց կացնելու համար, պատասխանեց այլ Տարնակօնցին ձանձրացած ձայնով:

— Յետոյ մի հերոսական շարժումով զլուխը վեր բարձրացնելով՝ աւելացրեց.

— Բայց այդ ի հարկէ այն չէ, ինչ որ առիւծը:

— Ի հարկէ, ի հարկէ, — կրկին մէջ մտաւ լուսանկարիչը. — յովազն ինչ բան է առիւծի մօտ: Իսկապէս ասած յովազը միևնույն է թէ մի մեծ կատու...:

— Այո՛, այո՛, շատ ճշմարիտ էք ասում. յովազը միևնույն է թէ մի մեծ կատու, — նկատեց Տարտարէնը, ուրախ լինելով որ կարող է նսեմացնել Բօմբօնէի փառքը՝ այն էլ տիկիներէ առաջ:

Նա իւր քայլերն ուղղեց զէպի քաղաքի լայն փողոցները, որոնք զարդարուած էին զեղեցիկ ծառերով ու շաղրուաններով: Եւ մինչդեռ փողոցէ փողոց ընկած փնտրում էր որեւէ պատշաճաւոր հիւրանոց, միւսնոյն ժամանակ անընդհատ մտածում էր Բօմբօնէի տուած խորհրդի վրայ...: Եւ իսկ որ՝ եթէ ճշմարիտ լինէին ծերունու խոսքերը... եթէ իրաւի այլեւս ոչ մի առիւծ չէ մնացել Ալթիրում... ինչո՞ւ համար են այն ժամանակ ուրեմն այդ բոլոր աշխատանքը, այդ բոլոր նեղութիւնները: Այդ մտածութիւնների վրայ էր մեր հերոսը, երբոր ծռուելով զէպի մի ալ փողոց լսեց կարծնրա զէմը դուրս եկաւ... Ինչ էք կարծում ո՞վ... մի փառահեղ առիւծ, որ ետեւի թաթերի վրայ արքայօրէն բազմած և սքանչելի բաշն արևի տակ պարզած սպասում էր մի սրճարանի առաջ: — Զապա ինչ էին ասում, թէ այլևս առիւծ չէ մնացել, — բացառանչեց Տարտարէնը և մի քայլ լետ ցատկեց...: Այդ բացառանչութեան վրայ առիւծը գլուխը խոնարհեցրեց և բերանով վեր բարձրացնելով զետնի վրայ դրած փայտե սամանը մեկնեց զէպի Տարտարէնի կողմը, որ սարսափից մնացել էր անշարժ... Մի արաբ, որ այդ

ըսպէին մօտով անցնում էր միքանի սև փող ձգեց ամանի մէջ. առիւծը գլուխ տուեց և պոչը շարժեց...: Այն ժամանակ Տարտարէնն արդէն հասկացաւ թէ ինչ բան է: Նա տեսաւ այն, ինչ որ սկզբնական սարսափը չէր թողել նրան տեսնելու. նա տեսաւ մի խումբ մարդիկ հաւաքուած կոյր և ընտելացած գազանի շուրջը և երկու հատ ահագին նեղր, որոնք մի-մի գաւազան ձեռներին ման էին ածում առիւծին քաղաքի փողոցներով, ինչպէս որ ման են ածում արջերին ու կապիկներին:

Տարասկօնցու արիւնը խփեց գլխին: — Թշուառականներ, — որոտաց նա ահաւելի ձայնով, — ինչպէս էք համարձակվում դուք այդպէս նուստդացնել ազնիւ և վեհ անասուններին: — Եւ սլանալով առիւծի վրայ կօրզեց փայտե ամանը նրա արքայական ժանիքների արանքից: Երկու նեղրները կարծելով որ նա ուզում է խլի հաւաքած փողը, ընկան Տարասկօնցու վրայ և սկսուեց մի սարսափիլի տուրուղմփոց...: Նեղրները խփում էին, կանայք ճչում, իսկ մանուկները ծիծաղում էին. մի ծերունի կաշեգործ հրեայ իւր խանութի դռան քամակից գոռում էր. «բա՛շ տուէք դատարան... տարէք դատաւորի մօտ»: Նոյնիսկ առիւծը

իւր կոյր տեղովն սկսեց մօռնալ Տարտարէնի վրայ և կռիւր վերջացաւ նրանով, որ մեր հերոսը կատաղի պատերազմից ընկճուած փր-
ռուեց ընկաւ գետնի վրայ փոշու և ցեխի մէջ։
Այդ րոպէին մի մարդ ճղքէց ամբոխը,
շտապով մի կողմ քշեց նեզրներին, կանանց
և մանուկներին, բռնեց վեր բարձրացրեց Տար-
տարէնին, թափ տուեց մաքրեց նրա շորերը և
յետոյ մի կողմ քաշելով նստացրեց որ հան-
գասանայ։

— Աստուած իմ, իշխան, միթէ այդ դուք
էք, — բացազանչեց Տարտարէնը ջարդուած կռ-
ղերը մօտեցնելով։

— Այո, իմ քաջ բարեկամ, ես եմ...։ Ձեր
նամակն ստանալուն պէս Բախային լանձնեցի
իւր եղբօրը, մի կառք վարձեցի և շտապելի
ձեր ետեւից և ահա հասայ քզիդ այն րոպէին,
երբոր հարկաւոր էր ագտտել ձեզ այդ կոշտ ու
կոսկիա մարդկանց կատաղութիւնից...։ Ասա-
ցէք, ի սէր Աստուծոյ, այդ ինչ բան էր, ին-
չու համար էր այդ աղմուկն ու կռիւր...։

— Այո, իշխան...։ Միթէ կարելի էր ան-
տարբեր աչքով նայել այդ թշուառ առիւծին՝
ժայտէ ամանը բերանում բռնած, նուա-
տացած, լաղ թուած և այդ մոռսութեան ամբո-

խի համար ծաղր ու ծանակի առարկայ դար-
ձած...։

— Բայց դուք սխալվում էք, ազնիւ բա-
րեկամ. այդ առիւծը նրանց համար ընդհա-
կառակը յարգանքի և երկրպագութեան առար-
կայ է։ Նա համարվում է սուրբ անասուն և
պատկանում է առիւծների այն մեծ վանքին,
որ երեք հարիւր տարի առաջ հիմնել է Մա-
հոմէդ-Բէն-Սուդան։ Այդ մի մեծ վանք է՝ լի
կատաղի գազանների հոտով և մռչիւնով, ուր
բազմաթիւ վանականներ կրթում և ընտելա-
ցնում են հարիւրաւոր առիւծներ, և յետոյ
իրանց միաբանների հետ ուղարկում են նրանց
հիւսիսային Փօրիկա ժողովարարութիւն ա-
նելու...։ Այդ ժողոված փողով պահպանվում
են թէ վանքը և թէ նրա միաբանները։ Եւ
եթէ նեզրներն այնքան անողոք վերաբերուե-
ցին դէպի ձեզ, դրա պատճառն այն է որ
նրանք այնպէս են հաւատում, որ եթէ իրանց
անհոգութիւնից մի կոպէկ անգամ կորչի ժո-
ղոված փողից, առիւծներն իսկոյն պատառ-պա-
տառ կ'անեն նրանց։

Լսելով այդ անհաւատալի բայց ճշմարիտ
պատմութիւնը, Տարտարէնը սիրտ առաւ և
հանգստացաւ։

— Եթէ այդպէս է, կընշանակէ որ Ալթի-

նում է երկիւղ և յարգանք ներշնչել արաբ-ներին դէպի Փրանսիական իշխանութիւնը։ Այդ է պատճառը որ կառավարութիւնը իւր բոլոր պաշտօնաւորներին՝ սկսած յետին պահապանից մինչև հարկաժողովը, ամենքին էլ զարդարել է զինդորական գլխարկով։ Իսկապէս անած Ար-ժիրը կառավարելու համար հարկաւոր էր ոչ թէ խելօք գլուխ և կամ առհասարակ ուրեկից գլուխ, այլ բաւական է միայն մի փայլուն զին-ւորական գլխարկ թէկոզ գողի վրայ հագ-ցրած...։ Սյրպէս խօսելով և փիլիսոփայութիւն անելով քարվանը կամաց-կամաց առաջ էր դնում։ Բորիկ բեռնակիրները թռչկոտում էին ժայռից ժայռ և կապիկների նման կռնչում։ Չէն-քերի արկղը զնգզնգում էր, հրացաններն ա-րևի ճառագայթների տակ շողշողում էին։ Ան-ցողդները մինչև գետին էին խոնարհվում մո-զական գլխարկի առաջ...։ Միլիանահի բերդի կառավարիչը, որ այդ րոպէին դուրս էր եկել իւր տիկնոջ հետ փոքր ինչ գովօղ ծծելու, հե-ռուից լսելով այդ աղաղակները և ծառերի արանքից տեսնելով փայլուն հրացաններին շող-շողիւնը առաջի նուազ անպէս կարծեց, թէ այդ անստամբ արաբներին մի հրոսակ է, որ ցանկանում էր յարձակումն դործել բերդի

վրայ։ Անմիջապէս հրամայեց թմբուկները զար-նել, բերդի դռները փակել և ամբողջ քաղաքը պաշարման դրութեան մէջ դնել։

Այդ ի հարկէ վատ նշան չէր քարվանի ոյժի և յաջողութեան համար։

Սակայն դժբաղդաբար երեկոյեան դէմ գործերը խառնուեցին։ Բեռնակիր նեղրներից մինը դեղարանի նիւթերից մէկը ծածուկ կե-րած լինելով սաստիկ փորահարինք էր եղել մի ուրիշն էլ քաֆրիի օղին խմած լինելով մե-ռելի նման հարբել, ընկել էր ճանապարհի վրայ։ Երրորդն էլ, որ տանում էր ճանապարհորդա-կան յիշատակատետրը, յափշտակուած գրքի ոս-կէզօծ կազմով և զարդարանքով, և կարծելով որ մի մեծ գանձ է գողանում, գողացել և փա-խել էր դէպի Սահարայի անապատը...։ Պէտք էր այդ բոլորի ճարը տեսնել...։ Քարվանը կանգ առաւ և մի հնադարեան թղենու շուա-քի տակ նստեց խորհրդի։

— Ես կարծում եմ, — ասաց իշխանը, — որ հէնց այսօր մենք պէտք է վաճառենք այդ գող բեռնակիրներին...։ Այստեղից ոչ հեռու կայ մի արաբական վաճառանոց. աւելի լաւ է մտնենք այնտեղ և միքանի հատ աւանակ զննենք...։

— Ո՛չ... ո՛չ... աւանակ հարկաւոր չէ, — իշ-խանի խօսքն ընդհատելով բացագանչեց Տար-

տարէնը, որ աւանակի անուընդ տալիս իսկոյն միտը բերաւ իշուկի գիպուածը և մինչև ականջները կարմրեց...: Եւ յետոյ կամենալով սրտի յուզումը ծածկել վրայ բերաւ.— մթթէ այդ փոքրիկ անասունները կարող են այսքան ծանրութիւնը վերցնել:

Իշխանը ժպտաց:

— Դուք սխալվում էք, ազնիւ բարեկամս, չնայելով նրանց փոքրութեան և գձուձ կերպարանքին, այդ աւանակները շատ ուժեղ զբաստներ են. հարցրէք ահա արաբներին...: Նրանց մէջ մինչև անգամ մի այսպիսի առակ կայ. ասում են նահանգապետը խփում է գաւառապետին, գաւառապետը զինուորին, զինուորըն արաբին, արաբը նեգրին, նեգրը հրեային, հրեան էլ աւանակին. և որովհետեւ աւանակը ոչ ոքին չէ կարող իսկել, ուստի և մէջքը կը ռացնում է ու բեռը վերցնում: Յոյս ունիմ, ազնիւ բարեկամս, որ մեր բեռն էլ կը վերցնի...:

— Այդ այդպէս է, միայն թէ իմ կարծիքով աւանակների քարվանը տգեղ բան է աչքի համար,— ասաց Տարտարէնը.— ես կըցանկալի որ մեր քարվանն ինչքան կարելի է աւելի արևելեան կերպարանք ունենայ...: Ա՛յ, եթէ կարողանայինք մի հատ ուղտ ճարել...:

— Դրանից հեշտ թնչ կայ որ... քանի հատ

որ սրտներդ կամենայ,— պատասխանեց Նորին Բարձրապալտութիւնը:

Եւ երկու բարեկամներն ուղղեցին իրանց քայլերը դէպի վաճառանոց: Վաճառանոցը գտնվում էր մի քանի վերստ հեռավորութեան վրայ Շէլիֆ գետի եզերքում: Հինգ թէ վեց հազար պատռտուած շորերով արաբներ արևի տակ այրուելով առուտուր էին անում, շրջապատուած ձիթապտղի թաղարներով, մեղրով լեցուն ամաններով և ծխախոտի ու համեմունքի հակերով: Ահադին խարոյկների վրայ ամբողջ ոչխարներ իւղը ծլծլալէ կաթկթելով խորովվում էին. նեգրները, ստաբոբիկ, ձեռներն արեան մէջ շողախուած փոքրիկ դանակներով մաշկում էին ծառից կախ արած մորթոտած ուլերը...:

Մի անկիւնում՝ հազար ու մի կարկատանով նշխուած վրանի տակ՝ ծալապատիկ նստած է մաւրիտանացի միրզան ակնոցները և մի հագին գիրք առջևը փռած: Մի ուրիշ տեղ ժողովուրդը խռնուել է խաղարանի շուրջը և կատաղած խաղ է անում...: Աւելի հեռուից լսելի են լինում ծիծաղի և հոհուոցի ձայներ— մի հրեայ վաճառական ընկել է դետը և խեղդվում է, ափում կանգնած ամբոխը մտիկ է տալիս և ծիծաղում...: Չորս կողմը վիտում

են կարիճներ, շներ, ագռաւներ և ճանճ... ճանճ... ճանճ...:

Հակառակի նման ո՛չ մի տեղ ուղտ չէր երևում: Երկար փնտրելուց յետոյ վերջապէս մի հատ գտնուեց: Այդ մի կատարեալ անապատի ուղտ էր, մի իսկական ուղտ—մազերը թափուած, գէմքը մելամաղձոտ, երկայն գլխով և քաղցածութիւնից հալուած ու կախ ընկած սապատով...:

Սակայն Տարտարէնին այդ ուղտը շատ դուր եկաւ: Նա հրամայեց որ իսկոյն քարվանքը բռնեն: Ուղտը չոքեց և բռնները բարձեցին: Իշխանը նստեց վզի վրայ, իսկ Տարտարէնը շքեղութեան համար բարձրացաւ սապատի գլուխը և բազմեց երկու արկղի արանքում: Այդ վեհ գահուից նա հսկարտ և շնորհաշուք շարժուածքով ողջունում էր ամբոխին, որ ամեն կողմից վազել շրջապատել էր նրան: Օհ, եթէ Տարասկօնցիներն այդ ըոպէին ներկայ լինէին այդտեղ...:

Վերջապէս ուղտը վեր կացաւ չոքած տեղից և պարզեց իւր երկայն կոշտերով ծածկուած ոտները և սկսեց քայլել...:

Ո՛վ սարսափ: Հազիւ փոքր ինչ առաջ էին գնացել, մէկ էլ յանկարծ Տարտարէնն ըզգաց, որ գոյնը թռչում է...: Այդ անիծած

ուղտն այնպէս էր ճօճում, ինչպէս որ նաւը Մարսէլից Ալժիր գալու ժամանակ...:

— Իշխան, իշխան, — ձայն տուաւ Տարտարէնը գոյնն աւելի թուցնելով և ամուր կերպով ուղտի սապատը գրկելով. — Իշխան, ի սէր Աստուծոյ իջնենք...: Ես զգում եմ... Ես զգում եմ... որ Ֆրանսիան պիտի խայտառակեմ...:

Բայց բանը բանից անցած էր. ուղտը մէկ անգամ որ իւր վազը բռնել էր, այլևս անհրնար էր նրան կանգնեցնել: Չորս հազարի չափ արաբներ ոտաբոբիկ վազում էին նրանց ետևից խելագարների նման հռհռոցով, ծիծաղով և իրանց ճերմակ ատամներն արևի տակ փայլեցնելով...:

Տարասկօնի չնաշխարհիկ գաւաին ստիպւած էր խոնարհուել ճակատագրի առաջ...: Եւ նա խոնարհուեց ուղտի կուզի վրայ ու... Ֆրանսիան խայտառակուեց:

Երեկոյեան դարանակալութիւն դափնեվարդի անտառում:

Մեր որսորդներն ստիպուած էին իջնել ուղտի վրայից և ոտքով շարունակել իրանց ճա-

նապարհը: Տարասկոնցին գնում էր առջևից, ուղտը մեջտեղից, իսկ իշխանը ետևից: Նրանք հանդարտութեամբ և կարճ իջևաններով դիմում էին անդադար դէպի հարաւ: Այդ ճամբորդութիւնը տևեց համարեա մի ամիս և այդ ամբողջ ամիս անվեհեր Տարտարէնը՝ անգտանելի առիւծների ետևից ընկած՝ զիւղից զիւղ թափառում էր Շէլիֆի ընդարձակ անապատում, Փրանսիական ահռելի և բիրտ Ալփերիայի լայնութեամբ և երկայնութեամբ, ուր հին Արևելքի հոտը խառնվում է Փրանսիական աբսէնթի և զինուարանոցի հոտի հետ, ուր Աբրահամն ու Ալֆոնսն ապրում են միասին, ներկայացնելով մի դիւթական և վերին աստիճանի տարօրինակ տեսարան...:

Տեսարանն արդարև հետաքրքրական է այն աչքերի համար, որոնք ընդունակ են տեսնելու...: Մի վայրենի և փտած ժողովուրդ, որին Փրանսիացիները քաղաքակրթում են, պատուաստելով նրան իրանց մոլութիւնները...: Բիրտ և անկարգ իշխանաւորներ, որոնք քթերը Պատուոյ լեզէոնի լայն ժապաւէնով սրբելով՝ մի այտի կամ մի ուրիշ համար դանակոծում են անմեղ հպատակներին...: Անխղճմտանք և ագէտ դատաւորներ, Աուրանի և օրէնքի կեղծ պաշտօնաւորներ, որոնք արմաւենիների տակ

իրանց լուսցումը կատարելով մի գլուխ շաքարի կամ մի շիշ օղու համար վաճառում են օրէնքըն ու արդարութիւնը, ինչպէս որ Եսաւը մի աման ոսպնաթանի համար վաճառեց իւր անդրկանութեան իրաւունքը...: Անառակ և արբեցող մեծաւորներ—մի որևէ զօրապետի նախկին սպասաւորներ և ախոռապետներ, որոնք պոռնիկ լուսցարարների հետ շամպանեայ գինով ողորում լափում են ողջ-ողջ խորոված դառներ, մինչդեռ նրանց դռների առաջ քաղցածութիւնից սովամահ եղող ամբոխը շների բերնից խլում է տիրական սեղանից դուրս շրպարտած փշրունքն ու ոսկորները... իսկ շուրջը—ամենուրեք բարձի թողի աշած դաշտ՝ ր, արեւակէզ ու չորացած արօտատեղիներ՝ ծածկուած ազադուն թփերով, փշով ու տատասկով...: Եւ այդ երկիրն է, որ անուանվում է Ֆրանսիայի շտեմարան: Շտեմարան, աւանդ, դատարկ և առանց ցորենի, լի մեմիայն չաղալներով ու փայտոջիւններով...: Գիւղերը երեսի վրայ թողած, բնակիչները գլուխները կորցրած, տուն ու տեղից ձեռք վեր առած, սովալլուկ դիմում են իրանք էլ չգիտեն թէ ուր և լցնում են ճանապարհն իրանց մեռելների դիակներով: Մէկմէկ տեսնվում են Փրանսիական գիւղեր՝ կիսաքանդ խնճիթներով, անմշակ դաշտերով,

ըրջապատած մորեխներէ անհամար բազմութեամբ, որոնք ամեն բան ապականելուց յետոյ այժմ պատուհանների վարագոյրներն են կրծոտում. իսկ այդ զիւղի ֆրանսիացի բնակիչները, որոնք նշանակուած են տեղացիներին քաղաքակրթելու համար, զինեմներում լցուած մի կողմից արւսէնթ են խմում, իսկ միւս կողմից քննադատում են հասարակապետութեան և բարեփոխութիւնների նոր ծրագիրները:

Ահա թէ ինչեր սլիտի տեսնէր Տարտաբէնը, եթէ որ ուշագրութիւնն ուրիշ բանի վրայ չլինէր. բայց Տարասիօնի զաւակն ամբողջապէս առիւծային կրքերով յափշտակուած ուղղակի առաջ էր գնում առանց այդ ու ձախ մտիկ տալու, աչքերը սեւեռած դէպի այն երեւակայական զազանները, որոնց հետքն անգամ չէր երևում:

Գարվանն ամեն օր իջեւանում էր տեղական գիւղերից մէկում. ամեն տեղ՝ շնորհիւ իշխանի փալուն գլխարկի՝ մեր որսորդները հանդիպում էին գրկաբաց ընդունելութեան: Նրանք ցած էին գալիս աղաների տանը, որոնք սովորաբար բաղկացած էին ահագին սենեակներից առանց լուսամուտների: Այդ սենեակները խառնիխուռն կերպով զարդարուած էին ասիական նարգիլներով և եւրոպական թան-

կագին պահարաններով, Զմիւռնիայի գորգերով և Սաքսօնեան յախճապակետայ անօթներով, տաճկական թախտերով և Լուի-Ֆիլիպպի ժամանակուայ արուրնայ ժամացոյցներով...: Ամեն տեղ ի պատիւ Տարտաբէնի տալիս էին հանդէսներ տեղական պարերով և երաժշտութեամբ, ձիարշաւներով և հրախաղութեամբ...: Եւ երբ այդ ամենը վերջանում էր, հիւրասէր աղան մօտենում և ներկայացնում էր հսշիւր...: Այդ է ահա արաբների հիւրասիրութիւնը:

Սակայն առիւծները դեռ չէին երևում և ոչ միայն իրանք այլև իրանց հետքն էլ չէր երևում: Չնայելով դրան Տարասիօնցին չէր լուսահատվում: Անվահեր քաջութեամբ առաջանալով միշտ դէպի հարաւ, ամբողջ օրը նա ատրճանակը ձեռին խփում էր այն ծառին, այն թփին և „փիշու-փիշու“ էր անում, որպէսզի առիւծները թփերի տակից դուրս գան...: Իսկ ամեն երկոյ էլ պառկելուց առաջ մի երկու ժամ դարան էր մտնում և սպասում... բայց զուր աշխատանք և անօգուտ վաստակ. առիւծ չկար ու չկար:

Սակայն մի երեկոյ, այսպէս ժամը հնգին թէ վեցին, երբ քարվանն անցնում էր մի փոքրիկ դարաստանով, ուր արևի ջերմութիւնից թուլացած լորամարգիները թռչկոտում էին խո-

տերի մէջ, մէկ էլ յանկարծ Տարտարէնի ականջին դիպաւ մի հրաշալի մռնչիւն, որ նա շատ անգամ լսել էր Տարասիօնում՝ գիշերները գազանանոցի ետեւում դարանակալած ժամանակ. սակայն մռչիւնը շատ հեռու, շատ աղօտ և հազիւ հազ լսելի էր:

Տարտարէնն սկզբումն այնպէս կարծեց թէ այդ իրան թվում է միայն...: Բայց մի վայրկեանից յետոյ մռչիւնը նորից լսելի եղաւ՝ թէեւ նոյնպէս հեռուից բայց աւելի որոշ կերպով. այս անգամ այլևս տարակոյս չէր կարող լինել, որովհետեւ ամեն կողմից շներն էլ սկսեցին հաչել և գէնքերն ու պաշարեղէնները զրնգզրնգացին ուղտի դողդոջուն կուզի վրայ...:

Անտարակոյս այդ առիւծի մռնչիւն էր. շուտ, շուտ, պէտք է իսկոյն դարանակալել. մի րոպէն անգամ թանգ է:

Միքանի քայլ հեռու մի քիւմբէզ (սուրբի գերեզման) կար, սպիտակ գմբէթով և դռան վրայ մի փոքրիկ դարակով, ուր գրուած էին հանգուցեալի գեղին հողաթափները: Զիւմբէզի պատերի վրայ ճեղքերի արանքում խրուած ու փաթաթուած էին շորի կտորներ, ոսկեայ թելեր, դանազան գոյնի մագեր և հազար ու մի տեսակ կտորտանք...: Տարտարէնն իշխանին և ուղտն ապահովացրեց այդ գմբէթի տակ ու ինքն

սկսեց իւր համար դարանակալութեան տեղ փնտրել: Իշխան Գրեգորին կամենում էր նոյնպէս գնալ նրա ետեւից, բայց Տարտարէնը թող չտուաւ. նա կամենում էր միայնակ ճակատ ճակատի դալ առիւծի հետ: Յամենայն դէպս նա պատուիրեց Նորին Մեծութեան չհեռանալ այդտեղից և զգուշութեան համար պահ տուեց նրան իւր քսակը, որ լիքն էր թանկագին թղթերով ու բանկի տոմսակներով. նա վախենում էր որ այդ թղթերը չպատառոտուին առիւծի ճանկերում: Այդ այդպէս կարգի դնելուց յետոյ մեր հերոսը իւր գործին կացաւ:

Գերեզմանից հարիւր քայլ հեռու, մի ցամաքած առուակի ափին, երեկոյեան վերջալուսի շողի տակ դողդողում էր դափնեվարդերի մի փոքրիկ անտառ: Այդտեղ ահա Տարտարէնը դարանակալած ծնկների վրայ չոքած, հրացանը ձեռքին բռնած և որսորդական մեծ գանակն առջևն աւազի մէջ խրած, բոլորովին այնպէս, ինչպէս որ նա կարգացել էր գրքերի մէջ:

Գիշերը վրայ հասաւ: Վերջալուսի վարդագոյն շողը փոխուեց մանիշակի, մանիշակն էլ մութ կապոյտի...: Ներքեւում, ցամաքած առուակի խճերի մէջ մի փոքրիկ հայելու նման փայլում էր մաքուր և վճիտ ջուրը. այդ գանակների ջուր խմելու տեղն էր: Առուակի միւս

ափում նկատվում էր մի նեղ շաւիղ, որ կոխ-
կռտուած էր գաղաններէ ահռելի ճանկերով:
Այդ շաւիղը բաւական էր մարդուն վրայ սար-
սուռ ազդելու համար:

Աւելացրեցէք դրա վրայ նաեւ ափրիկական
գիշերների անորոշ ու խուլ ձայնը, ծառերի սոսա-
փիւնը, չաղալների ոռնոցը և երկու-երեք հա-
րիւր մետր բարձրութեամբ թռչող կռուներէն
սրտաճմրկ կառաչը, և այն ժամանակ կը հաս-
կանաք թէ որ աստիճանի տեղիք կայ սարսա-
փելու...:

Եւ Տարտարէնը սարսափում էր. մինչև
անգամ սաստիկ սարսափում էր. ատամներն
իրար էին խփվում, հրացանը ձեռքում դողդո-
ղում էր և դիպչում աւազի մէջ թաղած գանա-
կին...: Հապա թնչ էք ուզում. միշտ էլ լինում են
ժամեր երբ մարդ տրամադրուած չէ ինչպէս
որ հարկաւոր է. և բացի դրանից միթէ հե-
րոսներն էլ մարդիկ չեն և երբէք վախ չպիտի
զգան...:

Ուրեմն մի մեղադրէք Տարտարէնին որ նա
էլ վախ էր զգում. սակայն չնայելով դրան նա
մի ժամ, երկու ժամ պահ մտած սպասում էր...:
Մէկ էլ լանկարծ լսելի եղան դտաձայներ...:
Այս անգամ մեր հերոսը երկիւղից գլուխը բո-
լորովին կորցրեց...: Մթութեան մէջ երկու ան-

գամ իրար ետեւից առանց նշան բռնելու կրակ
տուաւ և երեսը շուռ տալով բոլոր ուժով սկը-
սեց փախչել դէպի գմբէթը...: Այնտեղ մնաց
միայն դանակը՝ աւազի մէջ խրուած, իբրեւ ին-
չատակի արձան ամենամեծ սարսափի, որ երբ-
ևիցէ զգացել է ազամորդին...:

— Իշխան... եկէք... առիւծ...:

Ձայն չկար:

— Իշխան, իշխան, ուր էք...:

Իշխանը չկար: Գրեթէ ամանի սպիտակ պատի
վրայ երևում էր միմիայն ուղտի անճոռնի շուաքը
իւր անճոռնի կուգով...: Իշխան Գրեթորին փա-
խել էր, տանելով իւր հետ փողի սքսկը...: Ար-
դէն մէկ ամիս էր որ Նորին Մեծութիւնն սպա-
սում էր այդ գէսիքին...:

Ե

Վերջապէս:

Այդ արկածալից և տխուր գիշերուայ միւս
օրը երբ մեր հերոսը լուսագէմին վաղ աչքերը բաց
արաւ և համոզուեց որ իշխանը և իւր փողերն
անյայտացել են և այն էլ անգառնալի կերպով,
երբոր նա տեսաւ իրան մեն-մենակ այդ փոք-

րիկ գերեզմանատան մէջ խաբուած, կողոպտուած, վալրի անապատի մէջ երեսի վրայ թողուած իւր թշուառ ուղտի հետ միասին, մի քանի սև փող միայն գրպանումը, այն ժամանակ Տարասկոնցին առաջին անգամը իւր կեանքում սկսեց կասկածել... Մօնտէնէզը, բարեկամութիւն, փառք և նոյնիսկ առիւծն այժմ արդէն կասկածելի էին թվում նրան... Մեծ մարդն սկսեց դառն կերպով արտասուել՝ ինչպէս որ Փրկիչը Գեթսեմանի պարտեզում:

Եւ մինչդեռ նա այդպէս զլուխը երկու փիի մէջ առած մտախոհ նստած էր գերեզմանի դռանը, մէկ էլ լանկարծ գիմացի թուփը շարժուեց և ափշած Տարտարէնն իրանից տասը քալ հեռու տեսու մի ահագին առիւծ, որ զլուխը բարձր բռնած սարսափելի մռնչիւնով գիմում էր ուղիղ իւր վրայ...:

Այս անգամ Տարտարէնն ամենեւին չդողաց:

— Ահա վերջապէս, — գոռաց նա տեղից ցատկելով և հրացանն առիւծին ուղղելով... բամբ-բամբ... փրշտ-փրշտ, որոտաց հրացանը և առիւծը՝ զլխին երկու գնդակ ստանալուց գլորուեց գետնի վրայ: Եւ երբ Տարտարէնն աչքերը վեր բարձրացրեց, տեսաւ երկու կատաղի նեզերներ, որոնք գաւազանները ճօճելով վազում

էին դէպի ինքը: Այդ նեզերները Միլիանահի նեզերներն էին, իսկ առիւծը, որին նա սպանել էր, Մոհամմէդի վանքի ձեռնասուռն կոյր առիւծն էր...:

Կատաղի և կրօնամոլ նեզերներն անպտուհառ նրան պատառ-պատառ պէտք է անէին, եթէ այս անգամ ևս քրիստոնեաների Ստոռածը չուղարկէր նրան մի ազատիչ հրեշտակ: Ազատիչ հրեշտակն անտառապահն էր, որ այդ րոպէին կարծես գետնի տակից դուրս պրծաւ սուրը կռնատակին դրած:

Անտառապահի պաշտօնական գդակը մէկ անգամից հանդարտեցրեց նեզերների կատաղութիւնը: Վեհ և հանգարտ կերպով նա իսկոյն արձանագրութիւն կազմեց, առիւծի դիակը բարձեց ուղտի կռնակը և ամենքին առաջն արած տարաւ դատարան:

Սարսափելի և երկարատե եղաւ այդ դատաստանը:

Վալրենի Ալթիրից յետոյ Տարտարէնը տեսաւ և մի ուրիշ Ալթիր, ո՛չ պակաս բիրտ և վայրենի, այն է քաղաքային, դատաւարական և փաստաբանական Ալթիրը: Նա տեսաւ այն դատաստանական խարդախութիւնները, որոնք կատարվում են զինեալների մութ անկիւններում. նա ծանօթացաւ այն հարեցող դրագիր-

ների, կաշառակեր պաշտօնեաների, երեսպաշտ
և անառակ դատավարների հետ, որոնք մորե-
խի նման դրուագաւոր թղթերի մէջ բուն դը-
րած կրծում և սլոկում են գիւղացիների և
տգէտ բնակիչների ունեցած-չունեցածը և
թողնում են նրան բոլորովին լիւր, ինչպէս
տերեւթափ ծառերն աշնան ժամանակ...:

Սմենից առաջ հարկաւոր էր որոշել թէ
առիւծը որտեղ է սպանուած—քաղաքական
թէ զինուորական իշխանութեան հողի վրայ: Ս-
ռաջին գէպքում գործը ենթարկվում էր քա-
ղաքական դատարանին, իսկ երկրորդ գէպքում
զինուորական: Զինուորական դատաստանի տ-
նունը տալիս խեղճ Տարասկոնցու մարմինը դող
էր բռնում. նա արգէն տեսնում էր իրան
կամ հրացանի բռնուած և կամ յաւիտենական
բանտարկելութեան դատապարտուած...:

Սարսափելին այն էր որ այդ երկու իշ-
խանութիւնների սահմանները շատ խառն են
Սլոթիրում: Աւերջապէս մի ամբողջ ամիս գնալ
գալուց, սրան-նրան աբսէնթ խմեցնելուց յե-
տոյ, ժամերով արեգակի տակ սպասել տալուց
յետոյ, որոշեցին որ թէև առիւծն սպանուած
է զինուորական հողի վրայ, սակայն Տարտա-
րէնը նշան է բռնել քաղաքական հողի վրա-
յից. ուստի և գործը ենթարկուեց քաղաքական

դատաստանի և մեր հերոսը դատապարտուեց
երկու հազար հինգ հարիւր Փրանկ տուգանքի
առանց հաշուելու դատաստանական ծախքերը...:

Ի՞նչպէս պէտք էր այժմ այդ ամենը վը-
ճարել: Գրգանում մնացած միքանի կտոր սև
փողը վաղուց արդէն մսխուել էր խնդրագրերի և
աբսէնթի վրայ: Առիւծների գժբաղդ որսորդը
ստիպուած էր ունեցած-չունեցածը մաս-մաս
վաճառել: Նա վաճառեց բոլոր ատրճանակները,
սրերը, դաշոյնները, հրացանները, մի մանրավա-
ճառ զնեց պաշարեղէնը, մի դեղավաճառ էլ դե-
ղարանը. նշանաւոր կօշիկներն ու նշանաւոր ճա-
նապարհորդական վրանը նոյն վիճակն ունեցան:

Սմեն պարտք վճարելուց յետոյ Տարտա-
րէնին մնաց միայն առիւծի կաշին և ուղտը:
Կաշին նա մեծ խնամքով ծրարեց և ուղարկեց
Տարասկոն՝ քաջասիրտ հրամանատար Բրաւի-
գայի անունով: Իսկ ուղտը նա ուզում էր գործ
ածել Սլոթիր վերադառնալու համար, միայն
ոչ թէ հեծնելով, այլ ծախելով և ծախած
փողով կառք վարձելով: Դժբաղդաբար ուղտը
գնող չկար. ոչ ոք մի կոպէկ էլ չէր ուզում
տալ նրան: Իսկ Տարտարէնը կամենում էր ինչ-
քան կարելի է շուտով հասնել Սլոթիր. նա կա-
րօտել էր Բախայի կապոյտ բաճկոնակին, իւր
գեղեցիկ տնակին, իւր շագրուաններին. նա

կամենում էր հանգիստ առնել իւր փափուկ գահաւորակներէ վրայ և սպասել Սլոփրում մինչև Թրանսիայից փող ստանալը։ Ուստի մեր հերոսը վճռեց բանը չյետաձգել. տանջուած բայց դեռ ևս չյուսահատուած, առանց փողի, ոտքով ճանապարհ ընկաւ։ Այդ դժբաղդութեան մէջ ուղտը չթողեց Տարտարէնին։ Այդ տարօրինակ կենդանին մի անբացատրելի քնքշութեամբ կպել էր իւր տիրոջ. և երբ նա ճանապարհ ընկաւ, ինքն էլ սկսեց նրա ետեւից գնալ յարմարացնելով իւր քայլերը նրա քայլերին։

Սկզբումն այդ բանը շատ դուր եկաւ Տարտարէին. այդ աստիճանի հաւատարմութիւնը և այդ աստիճանի անձնագոհութիւնը միանգամայն նրա սրտովն էին, մանաւանդ որ ուղտը շատ սակաւալէտ կենդանի է և համարեա ոչինչ ծախք և խնամք չէ պահանջում։ Սակայն միքանի օրից յետոյ Տարասկոնցին սկսեց արդէն ձանձրանալ այդ մեղամղձոտ կենդանու ընկերակցութիւնից, որ լինեցնում էր նրան անցած դժբաղդութիւնները. իսկ երբ կենդանին քաղցածութիւնից աւելի ևս լղարեց և տգեղացաւ, նրա տխուր մեռութիւն, ծաւ-ծաւ եղած կողմը, թաւալուող ընթացքը միանգամայն անտանելի դարձան Տարտարէնի համար. այժմ նա մտածում էր թէ ինչպէս ազատուի ուղտի

ձեռքից. բայց ուղտը հաստատ էր իւր հաւատարմութեան մէջ։ Տարտարէնը փորձեց թաք կենալ, բայց ուղտը նրան գտաւ. նա աշխատեց փախչել, բայց ուղտն էլ վաղ տուաւ նրա ետեւից. ...։ Նա քարով խփում և հալածում էր ուղտին. բայց ուղտը մի ըսպէ կանգնում, տխուր աչքերով նայում էր նրա երեսին և յետոյ դարձեալ շարունակում էր հետեւել նրա քայլերին։ Տարտարէնը վերջիվերջոյ ստիպուած էր տեղի տալ այդ հաստատակամութեան առաջ։

Սակայն ութ օրից յետոյ երբ նա փոշոտ, կեղտոյ, հեռուից տեսաւ Սլոփրի սպիտակ տընակները ծառերի և կանաչների մէջ թաղուած, երբ նա բոլորովին մօտեցաւ քաղաքի դռանը և նկատեց որ ամենքը ծիծաղով են նայում իրան և իւր ընկերակցին, նա այլևս չկարողացաւ համբերել։ «Ո՛հ, ո՛հ, — առաց նա, — ես չեմ կարող մի այսպիսի անճոռնի կենդանու հետ Սլոփր մտնել». և օգուտ քաղելով ժողովրդի և կառքերի խռնուած բազմութիւնից նա իսկոյն դուրս եկաւ ուղիղ ճանապարհից և ձգեց իրան մի փոսի մէջ։ Միքանի ըսպէից յետոյ նա տեսաւ որ ուղտը վիզը դուրս ցցած, մեռութիւն կախ արած տարսափելի արագութեամբ վազում է ուղիղ ճանապարհով։ Այն ժամանակ կարծես մի ահագին

ճանրութիւնից թեթեացած մեր հերոսը դուրս եկաւ փոսից և մի ծուռումուռ ճանապարհով մտաւ քաղաք:

2

Պիժբաղդութիւն զժբաղդութեան ետեւից:

Հասնելով իւր տան առաջ Տարտարէնը զարմացած կանգ առաւ: Արեւը մայր մտնելու վրայ էր. փողոցներում ոչ ոք չէր երևում: Կիսաբաց դռնից, որ աղախինը մոռացել էր փակել, լսվում էին ծիծաղի, բաժակների և շշերի ձայներ. և այդ ամենի միջից մի քաղցր և ուրախ կանացի ձայն, որ երգում էր մի ինչ-որ Փարիզի փողոցային երգ.

Aimes tu, Marco la Belle,

La danse aux salons en fleurs. .

— Տէր Աստուած, Տէր Աստուած, — բացազանչեց Տարտարէնը և գոյնը թուցրած ընկաւ ներս: Խեղճ Տարտարէն. ինչ տեսարան էր ըսպասում նրան...: Տան դստիկոնի կամարների տակ, շշերի, քաղցրաւենիների, բարձերի, ծխամորճների, թմբուկների ու կիթառների մէջ Բախան ոտքի վրայ կանգնած միայն մի բարակ շապկով և վարտիկով, մի զինուորական գլխարկ թեք կերպով գլխին դրած, երգում էր Marco la

Belle երգը...: Նրա ոտքերի տակ մի գորգի վրայ թեք ընկած, սիրով և քաղցրաւենիներով լրիացած ծիծաղում ու հռհռում էր Բարբասուն — անամթ անզգամ նաւապետ Բարբասուն:

Տարտարէնը ներս ընկաւ փոշոտ, նիհարած, արեւից սևացած, աչքերը ճակատը թռած. նրա գալուստն ընդհատեց այդ քաղցր տաճկա-Փրանսիական զուարճութիւնը: Բախան փոքրիկ շան նման մի սարսափի ճիչ արձակեց և փախաւ ներս. իսկ Բարբասուն ամենեւին չշփոթուեց, այլ ընդհակառակն աւելի ևս բարձր ծիծաղելով գիմեց Տարտարէնին և ասաց.

— Էհ, պարոն Տարտարէն, ի՞նչպէս է ես ձեզ չէի ասում որ նա Փրանսերէն գիտէ:

Տարասկօնցին կատաղած մօտեցաւ նրան.

— Նաւապետ, որոտաց նա ահռելի ձայնով:

— Digo li que venqué moum bon! դուռաց Բախան սենեակից: Տարտարէնը մէջքը կոտրուած ընկաւ բարձի վրայ. նրա մաւրիտանուհին ոչ միայն գիտէր Փրանսերէն, այլև խօսում էր Մարսելի բարբառով...:

— Չէ որ ես ձեզ ասում էի, թէ շատ էլ չպէտք է հաւատ ընծայել ալժիրցի մաւրիտանուհիներին և արբանացի իշխաններին, — շարունակեց նաւապետը: Տարտարէնը գլուխը բարձրաձրեց.

— Դուք գիտէք թէ ո՞ւր է իշխանը:

— Օ՛հ, իշխանը շատ էլ հեռու չէ. նա այժմ գտնվում է Մոստաֆայի բերդում, ուր դատապարտուած է հինգ տարի բանտարգելութեան: Անշնորհքը բռնուել է ձեռքն ուրիշի գրպանը կոխած ժամանակ...: Բայց բանտարգելութիւնը նրա համար նոր բան չէ: Նորին Մեծութիւնն արդէն մէկ անգամ էլ երեք տարի նստել է բանտում և եթէ չեմ սխալվում նոյնիսկ Տարասկօնում... այո՛, այո՛, Տարասկօնում...:

— Տարասկօնում, բացառանչեց Տարտարէնը մէկ անգամից ամեն բան գլխի ընկնելով, — անդ է պատճառը որ անգգամը քաղաքի միայն մի մասն էր ճանաչում...:

— Ա՛հ, պարոն Տարտարէն, պարոն Տարտարէն. այս անիծած երկրում մարդ պէտք է աչքերը լաւ բաց անի, թէ չէ շատ խաղեր կը գան գլխին: Այդ էլ մուէզզինի պատմութիւնը դարձաւ...:

— Ի՞նչ մուէզզին... Ի՞նչ պատմութիւն...:

— Ա՛յ ձեր գիմացի մուէզզինը, որ սիրահարութիւն էր անում Բախաի հետ: Անցած օրը լրագրում նկարագրած էր այդ բանը և ամբողջ Արժիրը մինչև այսօր էլ ծիծաղում է...: Երևակացէք որ մուէզզինը մինարէթի վրայից աղօթք անելով, ձեր քթի տակին սիրահարութիւն էր անում Բախաի հետ, և Ալլահին փառաբանելով ժա-

մադրութիւն էր նշանակում ձեր սիրահար...:

— Տէր Աստուած, ուրեմն այստեղ ամենքն էլ լրբեր և անգգամներ են, — բացառանչեց թշուառ Տարասկօնցին:

— Նոր նուաճած երկրներում միշտ էլ այդպէս է, փիլիսոփայական եղանակով նկատեց Բարբասուն. — բայց ինչեւիցէ, եթէ ինձ լսէք, ինչքան կարելի է շուտով լետ կը դառնաք Տարասկօն:

— Հեշտ է ասելը, լետ կը դառնանք, բայց ինչո՞վ, ի՞նչ փողով...: Ուրեմն դուք չգիտէք թէ ինչպէս են ինձ անապատումը պլոկել...:

— Այդ ոչինչ, — ասաց նաւապետը ծիծաղելով. — ահա Զուաւը վաղը ճանապարհ է ընկնում. եթէ ցանկանում էք ես ձեզ կը հասցնեմ Տարասկօն...: Համաձայն էք, բարեկամ... Էհ, ուրեմն լաւ...: Այժմ լսեցէք. ահա դեռ մի քանի շիշ գինի և կերակուրներ են մնում. նստեցէք, և ամեն բան մոռացութեան տանք...:

Իւր արժանապատուութիւնը պահպանելու համար մի րոպէ տատանուելուց լետոյ, Տարասկօնցին համաձայնուեց, նստեց, բաժակը լցրեց և սկսեց քէֆ անել: Բաժակների չրխչրխկոցի վրայ Բախան դուրս եկաւ, երգեց *Marco la Belle*-ի մնացած տները և քէֆը շարունակուեց կէսգիշերից էլ աւելի:

Ժամը երեքին մօտ գլուխը թեթեւացած

և ոտները ծանրացած՝ բարեհիւր Տարտարէնը
իւր բարեկամ նաւապետին ճանապարհ դրած
յետ էր դառնում: Անցնելով մզկիթի մօտով նա
լիշեց մուէզզինի չարութիւնը և ծիծաղեց: Բայց
հէնց այստեղ էլ նրա գլխումը ծնեց վրէժխն-
դրութեան մի զեղեցիկ ծրագիր: Մզկիթի դուռը
բաց էր. նա մտաւ ներս, անցաւ գորգերի վը-
րայից, բարձրացաւ վերեւ և հասաւ մի փոքրիկ
խորանի, որ լուսաւորուած էր առաստաղից կախ
արած երկաթեայ լապտերով...:

Մուէզզինն այդտեղ էր, գահաւորակի վրայ
նստած, ահագին ապարօշք գլխին, սպիտակ հին
մուշտակով, ծխամորճը բերանին և մի ահագին
բաժակ րաքէնթ էլ առաջին, որ նա կամաց-կամաց
կուլ էր տալիս սպասելով այն ժամին, երբ պէտք
էր հաւատացեալներին հրաւիրել աղօթքի...:

Տարտարէնին տեսնելիս նա սարսափից ծը-
խամորճը ձեռքից վախը ձգեց:

— Լեւր և հանդարտ նստիր տեղդ, — ասաց
Տարասկօնցին. — առէր ինձ միայն ապարօշք ու
մուշտակը...:

Մուէզզինը գողզողալով հանեց և տուեց
Տարտարէնին: Տարտարէնն ապարօշք փաթա-
թեց գլխին, մուշտակը ձգեց վրան և հսկարտ-
հսկարտ բարձրացաւ մինարէթի գլուխը:
Ծովը հեռուից շողշողում էր: Սպիտակ

տանիքները փալլում էին լուսնի շողերի տակ:
Ծովային զեփուռի միջից լսվում էին կիթա-
ռի ձայներ...: Տարասկօնցի մուէզզինը մի ընդե-
լուռ մնալուց յետոյ, բազում վնասներ
վեր և սարսափելի ձայնով սկսեց օրհնութեանը...
— Լա Սլլահ, իլ Սլլահ...: Մոհամմեդը
ծաղրածու է... Արեւելքը, Աուրանը, բաշաղա-
ները, առիւծները, մաւրիտանուհիները ամենքն
էլ սուտ են ու մի գրծ չարթեն... Աշխարհի երե-
սին այլեւ թուրք չկայ... Կան միայն գողեր և խա-
բերաներ... Կեցցէ Տարասկօնը, կեցցէ Տարասկօնը...

Եւ մինչդեռ չնաշխարհիկ Տարտարէնն ա-
րաբերէն և Ֆրանսերէն լեզուների տարօրինակ
խառնուրդով թափում էր իւր Տարասկօնեան
լիշոյները հորիզոնի չորս կողմերի, քաղաքի,
ծովի, հովիտների և լեռների վրայ, միւս
մուէզզիններն իրանց որոշ և վեհ ձայնով ար-
ձագանք էին տալիս նրան և հաւատացեալները
քնատեղերից զարթած ջերմեռանդութեամբ ծե-
ծում էին իրանց կուրծքը...:

Է

Տարասկօն, Տարասկօն,
— Կէսօր է: Զուռը շողիով լցուած պատ-
րաստվում է ճանապարհ ընկնելու: Վերեւում,

սրճարաններից մէկի դատիկոնի վրայ սպաները հաւաքուած դիտակով նայում են այն երջանիկ նաւին, որ պիտի գնայ Փրանսիա... Զինուորականների գլխաւոր գուարճութիւններից մէկն է այդ ներքեւում ծովը հանդարտ կերպով տատանվում է, իսկ ծովափի երկայնութեամբ գետնի մէջ խրած տաճկական թնդանօթները փայտատակում են արևի ճառագայթների տակ։ Նանսպարհորդներն աւելի և աւելի սկսում են խռնուել, բեռնակիրներն անդադար անցուգարձ են անում նաւից դէպի ափ և ափից դէպի նաւ։

Տարասկօնցի Տարտարէնն է միայն առանց ապրանքի։ Ս.հա նա իջաւ ծովային փողոցից, անցաւ փոքրիկ շուկայով, որ լի է բանաններով և ձմերուկներով, և դիմում է նոյնպէս դէպի նաւահանգիստ իւր բարեկամ Բարբասուի ուղեկցութեամբ։ Խեղճ Տարասկօնցին թողել է մաւրիտանական ափի վրայ իւր բոլոր ինչքն ու երազները և այժմ վերադառնում է հայրենիք կողոպտուած, ձեռքերը դատարկ գրպանների մէջ գրած...։

Հազիւ թէ նա ոտը դրել էր նաւապետի մակույկի մէջ մէկ էլ յանկարծ մի անասուն, շունչը կտրած, վիզը դուրս ցցած հեւալով հասաւ նրա ետևից։ Այդ անասունն ուղտն էր — հաւատարիմ ուղտը, որ քսանուչորս ժամից է

վեր փնտրում էր իւր տիրոջն ամբողջ Ալթիրում։ Տարտարէնն ուղտին տեսնելուն պէս իսկոյն գոյնը թուցրեց և այնպէս ձևացրեց որ իբր թէ չէ ճանաչում նրան. բայց ուղտը ձեռք վեր առնողը չէր։ Նա ահագին քայլերով վազվզում էր ափի վրայ, նա կանչում էր իւր բարեկամին, նայում էր նրան ամենաքնքուշ և աղերսական հայուածքով։ Նրա տխուր աչքերը կարծես ուզում էին ասել. «Տա՛ր ինձ, տա՛ր ինձ քեզ հետ միասին հեռո՛ւ, հեռո՛ւ այս խեղճ Արաբայից, այս ծիծաղելի Արևելքից, որ այժմ լցուել է շոգեմեքենաներով և ուր ուղտը կորցրել է այլևս իւր նախկին պատիւն ու նշանակութիւնը։ Ինչպէս դու վերջին թուրքն ես, այնպէս էլ ես վերջին ուղտն եմ...։ Այլևս մենք մէկ-մէկուց չբաժանուենք, ո՛վ իմ սիրելի Տարտարէն...»։

— Այդ ուղտը ձերն է, հարցրեց նաւապետը։
— Ամենևին, — պատասխանեց Տարտարէնը, որին սարսափեցնում էր այդ անճոռնի կենդանու ուղեկցութեամբ Տարասկօն մտնելու միտքը։ Եւ այդպէս ուրանալով նա իւր թշուառութեան օրերի ընկերին, ինչպէս որ Պետրոս առաքեալը մի ժամանակ ուրացաւ...։ Նա հրամայեց թիավարել և հեռանալ ալթիրական ափերից...։ Սակայն ուղտն այս անգամ ևս չուրացաւ իւր տիրոջ. միքանի ըոպէ ջուրը

Հոտոտած, յետոյ ձգեց իրան ծովը և վիզը
ջրից դուրս ցցած ու կուզը կռնակի վրայ տա-
տանելով մակույկի ետեւից սկսեց լողալ դէպի
Ձուաւ... Մակույկն ու ուղտը միաժամանակ կանգ
առան շագինսակ կողքին: Բայց այդ պահին
— Խեղճս գալիս է այդ ուղտին, — ասաց
նուապետ Բարբառուն, — լաւ է եւ նրան վեր
կանոնեմ նաւի վրայ և երբ Մարսէլը հասնենք
կրնձայեմ այնտեղի կենդանաբանական պարտէ-
զին: Եւ նա հրամայեց ճախարակներով ուղտին
վեր բարձրացնել և շոգենաւը ճանապարհ ընկաւ:
Ճանապարհորդութիւնը տեւեց երկու օր
և այդ երկու օրուայ ընթացքում Տարտարէնը
մնաց իւր խուցի մէջ փակուած, չհամար-
ձակուելով գլուխը տախտակամածի վրայ բարձ-
րացնելու և այդ ոչ թէ այն սլաժանով որ
ծովը փոթորկալից էր և կամ թէ ծով — նրան
բռնում էր, ոչ, այլ որովհետեւ հէնց որ նա գլուխը
վեր էր բարձրացնում, ուղտն իսկոյն մօտենում
էր նրան և սկսում էր զանազան հաճոյական
պտոյտներ գործել նրա շուրջը... Ռեալա ոչ
մի ուղտ աշխարհի երեսին այդքան սէր չէ
ունեցել դէպի մարդը... Իսկ յայտնաւոր
մայիսի 1-ը խուցի փոքրիկ լուսամտից Տարտարէնը
նկատում էր որ հեռզհետէ արժիրական կապոյտ
երկինքն անյայտանում է և դառնում է աւելի

մուսլ վերջապէս մի առաւօտ նա չքերը բաց
արաւ և նրա ականջին դիպան Մարսէլի զան-
գանկների ձայները... Նրանք արդէն հասել
էին... Զուաւը խարխուէր ձգում:

Մեր հերոսը, որ առանց ապրանքի էր, լուռ
ուժուճ նաւից մեջ ապրիլաւ, շտապով անց
կացաւ քաղաքի միջով և հանգիստ շունչ առաւ
միայն այն ժամանակ, երբ տեղաւորուեց Տարաս-
կոն գնացող գնացքի երրորդ կարգի վագօններից
մէկի անկիւնում: Բոլոր ժամանակ նա երկիւղ
էր կրում որ չլինի թէ ուղտը գալ իւր ետե-
ւից: Բայց հազիւ թէ գնացքը Մարսէլից երկու
վերստ հեռացել էր, մէկ էլ յանկարծ ամենքը
գլուխները պատուհանից դուրս հանած սկսեցին
զարմացման ձայներ արձակել: Տարտարէնը նոյն-
պէս գլուխը դուրս հանեց և ինչ տեսնի...
ուղտը, պարոններ, անխուսափելի ուխտը,
որ վիզը դուրս ցցած վազում էր գնացքի ետե-
ւից, առանց մի քաջ անգամ նրանից չետ մնա-
լու: Տարտարէնը կաճակնահար եղածի պէս կուչ
եկաւ անկիւնում և ձեռներով երեսը ծածկեց:

Այդ չարաբաստիկ արշաւանքից յետոյ մեր
հերոսը ցանկանում էր որ իւր վերադարձը
ինչքան կարելի է ծածուկ և աննկատելի լինի:
Բայց այժմ տարօրինակ չորքոտանու ներկա-
յութիւնն անկարելի էր դարձնում այդ: Տէր

Աստուած ինչ թշուառ վերադարձ էր այդ վերադարձը... առանց մի կողմէ կողմի, առանց առիւծների, առանց ոչ մի բանի և միայն մի հատիկ վիզը ծուռ ուղղով ուղեկցութեամբ...
 «Տարասկօն...» Տարասկօն լսելի եղաւ յանկարծ երկաթուղու պաշտօնեայի ձայնը։
 Հարկաւոր էր ցած գալ վազօնից։
 Ով զարմանալի բան, հազիւ մեր հերոսի գլխարկի ծայրը երեւացել էր իջեւանի դռան մօտ, մէկ էլ յանկարծ մի սարսափելի աղաղակ դղրդեցրեց իջեւանի կամարները... կեցցէ՛ Տարտարէնը... կեցցէ՛ Տարտարէնը... կեցցէ՛ առիւծների քաջայաղթ որսորդը, որ դուռը էր ամբողջն ամեն կողմից և փողերի ու դպրոցական երաժշտական խմբերի ներդաշնակ երգեցողութիւնն արձագանք էր տալիս այդ որոտման...
 Տարտարէնը քիչ էր մնում խելքը գլխից թռցնի. նա կարծում էր որ այդ մի երազ է։ Բայց ոչ, ամբողջ Տարասկօնը ներկայ էր այդ տեղ և ցնծութեան աղաղակներով ողջունում էր նրան գլխարկը վեր-վեր ձգելով։ Ահա քաջայաղթ հրամանատար Բրաւիդան իւր ահագին ընչացքներով, ահա զինավաճառ Կոստեկարը, ահա զեղավաճառ Բեգիւբէն և ահա վերջապէս գլխարկների որսորդները, որոնք շտապում ու շրջապատում են իրանց չնաշխարհիկ պետին և

ձեռների վրայ յաղթական կերպով ցած են բերում նրան սանդուխքների վրայից։

Եւ զիտէք ինչն էր առիթ տուել այդ փառաւոր ընդունելութեան—կոյր առիւծի կաշին, որ Տարտարէնն ուղարկել էր Բրաւիդայի հասցեով։ Այդ կաշին, որ տարասկօնցիները շքեղ կերպով տեղաւորել էին քաղաքային դահլիճում, զրգուել էր ոչ միայն տարասկօնցիների այլ ամբողջ հարաւային Փրոնսիացիների երեւակայութիւնը։ Լրագրներն սկսել էին ահագին յօդուածներով նկարագրել այդ կաշու պատմութիւնը. մինչև անգամ մի ամբողջ դրամա էին յօրինել այդ առիթով։

Տարտարէնի սպանած առիւծը հօ մի հատ էր, այլ տասը, քսանը. հարիւրը... առիւծների մի ամբողջ երամակ...։ Այդպիսով Տարտարէնը դեռ ևս Մարսէլ չհասած, նրա անունն արդէն հռչակուած էր այնտեղ. նա ինքն էլ չգիտէր որ իւր վերադարձը հեռագրով արդէն հաղորդւած է Տարասկօն, որ ահա շտապել էր ընդառաջել իւր չնաշխարհիկ զաւակին...։

Բայց ժողովրդի ցնծութիւնն առաւել ևս սաստկացաւ, երբ հերոսի ետեւից երեւաց յանկարծ մի տարօրինակ չորքոտանի, փոշու և քրտնքի մէջ շաղախուած...։ Տարասկօնցիք ըսկզբումն այնպէս կարծեցին թէ այդ անասունն

առասպելական Տարասկ անունով հրէշն է, որ մի ժամանակ ապականում էր իրանց քաղաքի շրջակաները...:

—Մի վախենաք, այդ իմ ուղտս է, հասգըստացրեց Տարտարէնը իւր համաքաղաքացիներին: Եւ արգէն Տարասկօնեան արեւի՝ այդ հարաւային խաբեբայ արեւի ազդեցութեան տակ նա ուղտի կռնակը շփելով աւելացրեց.

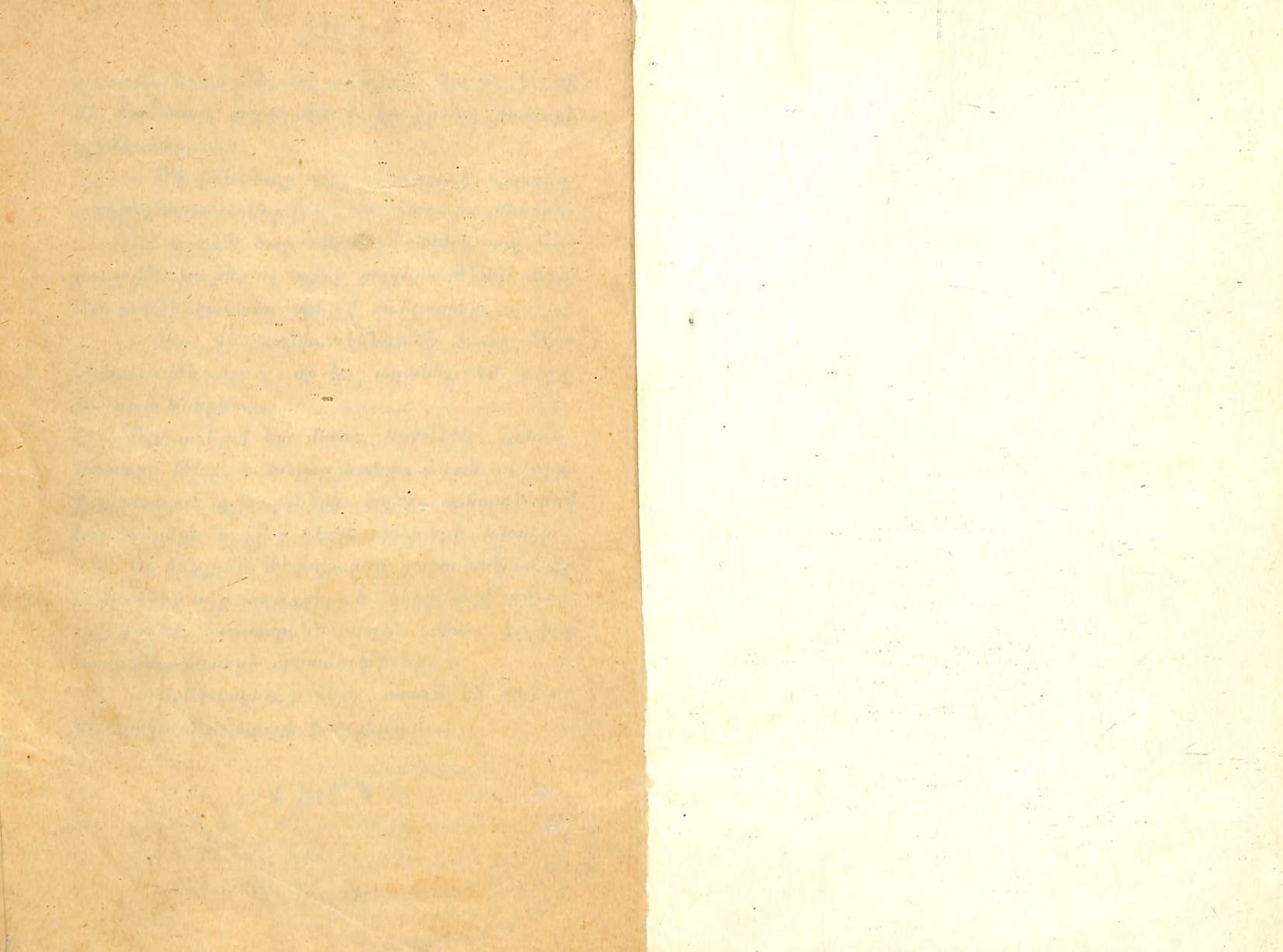
—Սա մի ազնիւ կենդանի է...: Սրաներկայութեամբ է որ ես սպանել եմ բոլոր իմ աւիւժներին...:

Այս ասելով նա մտաւ երջանիկ հրամանատարի թւը, և ուղտը ետեւից ձգած ու շրջապատուած գլխարկների ազնիւ որսորդներով իւր քայլերն ուղղեց գէպի բաօբաբի տնակը:

Եւ մինչդեռ ժողովուրդը շարունակում էր թնդացնել օգը ողևորուած կեցցեաների բուռն աղաղակով, Տարտարէնն արդէն սկսել էր իւր նշանաւոր որսերի պատմութիւնը:

—Երևակայեցէք ձեզ, ասում էր նա, որ մի երեկոյ Սահարայի խորքերում...

1958

2013

